

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA TEORIE KULTURY (KULTUROLOGIE)

Marek Kučera

**Dílo Gregory Batesona v kontextu současné
kulturologie**

(The Work of Gregory Bateson in the Context of
Contemporary Culturology)

Diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Václav Soukup, CSc.

Praha 2007

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně a že jsem uvedl všechny použité informační zdroje.

V Praze dne

.....
podpis diplomanta

Obsah:

1. Úvod / 5

2. Bateson antropolog / 7

2.1 Funkce a struktura / 9

2.1.1 Britský funkcionalismus / 9

2.1.2 Funkce / 11

2.1.3 Struktura / 15

2.2 Étos a eidos / 17

2.2.1 Americký konfiguracionismus / 17

2.2.2 Étos / 19

2.2.3 Eidos / 24

2.3 Schizmogeneze / 29

2.3.1 Kulturní kontakt a etologický kontrast / 29

2.3.2 Limitující faktory / 34

2.3.3 Strukturální, sociologické a psychologické aspekty / 38

2.3.4 End-linkage / 41

2.3.5 Metakomplementarita a pseudosymetrie / 45

3. Bateson psycholog / 49

3.1 Teorie logických typů / 50

3.2 Analogická a digitální komunikace / 56

3.3 Druhotné učení / 66

3.4 Dvojná vazba / 79

4. Bateson ekolog / 90

4.1 Nová epistemologie / 92

4.1.1 Významný rozdíl / 94

4.1.2 Pléróma a Creatura / 97

4.1.3 Koncepce vědy / 101

4.1.4 Ekologická krize a epistemologické omyly / 106

4.2 Stochastická evoluce / 111

4.2.1 Somatická změna a dědičnost získaných vlastností / 112

4.2.2 Nezbytná jednota / 118

4.2.3 Vědomá účelnost / 121

5. Závěr / 124

6. Summary / 127

7. Informační zdroje / 128

7.1 Literatura / 128

7.2 Elektronické zdroje / 131

1. Úvod

Gregory Bateson představuje bezesporu jednu z neoriginálnějších postav věd o člověku dvacátého století. Jedinečný je především způsob, jakým promýšlel a hlavně domýšlel koncepty stávajících věd, z nichž žádná mu po dobu jeho života neposkytla „bezpečné útočiště“. Nejblíže k tomu, aby se stal představitelem zavedeného oboru, byl Bateson na počátku své vědecké dráhy, kdy se rozhodl věnovat antropologii. Vše ale změnila druhá světová válka a období těsně následující, kdy došlo, pod jeho nezanedbatelným vlivem, k formování nového vědeckého projektu – kybernetiky. Bateson byl přesvědčen, že se mu dostalo nového způsobu myšlení, na jehož základě by bylo možné přistupovat k antropologickým a psychiatrickým datům v pojmech jedné epistemologie – jediné skupiny otázek. Takto utvořený dvojí popis mu následně odhalil nový rozměr – otázky týkající se podstaty člověka a života vůbec. To už se psala léta šedesátá a zvýšený zájem o ekologickou problematiku jej nasměroval k otázkám vztahu člověka k přírodnímu prostředí a ke konečnému přesvědčení o jednotě mysli či ducha a přírody.

Z kulturologického úhlu pohledu můžeme konstatovat, že se na této cestě věnoval třem základním strukturálním úrovním, jež tvoří kostru kulturologického bádání – takzvané osobnostní kultuře, tj. kultuře na úrovni jednotlivce, kultuře na úrovni konkrétních sociokulturních systémů a kultuře generické, kultuře na úrovni lidského rodu. Těmto třem úrovním odpovídá i struktura mé práce, s tím rozdílem, že pořadí je zvoleno v souladu s Batesonovým ideovým vývojem. Mám za to, že chronologické pořadí umožňuje lepší porozumění kontinuitě Batesonova myšlení. Další odlišnost spočívá v tom, že pojmu „ekologie“ nebudu užívat v

antropologickém smyslu, jak bývá vnímán v současných kulturologických koncepcích, tj. jako označení studia způsobu, jakým konkrétní sociokulturní systémy využívají svého přírodního prostředí k uspokojování biologických a kulturních potřeb svých členů, ale označím jím, v souladu s Batesonem, otázky týkající se strukturální úrovně nejvyšší.

Cílem této práce je tak předvedení způsobu, jakým Bateson konceptualizoval tématické okruhy relevantní pro současnou kulturologii s akcentem na jeho přínos pro sociokulturní antropologii, psychologii kultury, kulturní ekologii, biokulturologii a filozofii člověka a kultury. Domnívám se, že Batesonův způsob myšlení odhalující souvislosti napříč různými popisnými úrovněmi sociokulturní reality může být inspirativní pro jakoukoli interdisciplinárně koncipovanou vědu o člověku.

2. Bateson antropolog

Gregory Bateson je v antropologických kruzích obvykle spojován se svou první manželkou, slavnou americkou antropoložkou Margaret Meadovou. Přinejlepším je zmiňován jako průkopník vizuální antropologie. Jeho práce v této oblasti se ovšem opět pojí se jménem Meadové.

V této části své práce bych se rád pokusil poskytnout poněkud odlišný, či spíše doplňující pohled na antropologické dílo Gregory Batesona. Z tohoto zorného úhlu se bude Batesonova osobnost jevit jako spojnice britského funkcionalismu a amerického konfiguracionismu třicátých let minulého století. Oporou takového zhodnocení bude především Batesonovo jediné samostatné antropologické dílo – *Naven*, poprvé vydané roku 1936, a některé z dalších Batesonových odborných statí věnovaných antropologické problematice. Vedle výše zmíněného průsečíku funkcionalistických a konfiguracionistických přístupů bude zvláštní pozornost věnována Batesonovu konceptu schizmogeneze, který později vyústil v metodu studia kultury skrze polaritu témat nazvanou „end-linkage“ a který též předznamenává některé z pozdějších Batesonových úvah věnovaných kybernetice.

Základ onoho „sepětí“ britské a americké školy tvoří dva zásadní momenty Batesonova „antropologického období“. Prvním z nich byla skutečnost, že Batesonovými učiteli antropologie byli vedle Alfreda Corta Haddona, vedoucího slavné výpravy do Torresovy úžiny,¹ jenž Batesona k antropologii přivedl,

---

¹ Jedná se o expedici organizovanou univerzitou v Cambridge, která se uskutečnila v letech 1898 a 1899. Kromě A. C. Haddona se jí účastnil například významný představitel britského difuzionismu William Rivers. Význam této výpravy shrnuje Edward Evans-Pritchard slovy: „Její výprava k Torresovým úžinám znamená obrat v historii sociální antropologie ve Velké Británii a zařadila Haddona i Cambridge vedle Tylora a Oxfordu do dějin tohoto předmětu“ (Evans-Pritchard, 1971, s.218).

především Bronislaw Malinowski a Alfred Reginald Radcliffe-Brown. Ačkoli se Bateson k přístupům těchto „klasiků“ vyjadřoval občas kriticky (především k dílu Malinowského²), nikdy nepřestal zdůrazňovat jejich podíl na svých antropologických idejích. Druhým momentem pak bylo setkání s Margaret Meadovou a novozélandským antropologem Reo Fortunem, ke kterému došlo během jejich terénních výzkumů na Nové Guineji. Díky tomuto profesionálnímu spojení se Bateson ještě během pobytu na Nové Guineji dostal k části rukopisu *Kulturních vzorců* Ruth Benedictové, které hluboce ovlivnily jeho myšlení (Bateson, 1958).

Co se týče postavení antropologického období v Batesonově další odborné činnosti, pak je to především určitá „předpříprava“ pro přijetí kybernetických idejí. Jistě není náhodou, že jak funkcionalismus, tak konfiguracionismus představovaly příklon k systémovým výzkumům kultury (Soukup, 2004). Z charakteristik funkcionálních systémů Bateson dospěl k pojetí cirkularity, které se svou formou kybernetice více než blíží: „Zdá se být samozřejmostí, že cirkularita je univerzální vlastností funkcionálních systémů a že ji lze rozpoznat i u tak jednoduchých systémů, jako jsou stroje vynalezené člověkem ... Každý prvek funkcionálního systému přispívá k aktivitě ostatních prvků a každý z nich je závislý na aktivitě ostatních“ (Bateson, 1958, s. 116-117).

Již jsem uvedl, že ke kybernetice má blízko též Batesonova teorie schizmogeneze, která je typickým příkladem toho, co bylo později nazváno „pozitivní zpětná vazba“. Z úvah nad schizmogenezí Bateson mimo jiné vyvodil požadavek na studium jedince v interpersonálním kontextu, které se stalo úhelným kamenem období, v němž se věnoval především otázkám psychiatrie a

---

² S odstupem řady let Bateson píše: „Malinowského jsem měl velice rád, miloval jsem ho, ale považoval ho za mizerného teoretika. Většina z mých kolegů (vyjma jeho studentů) jeho koncepty nesnášela, ale k smrti se obávala toho, že je skvělým teoretikem“ (Brockman, 2004).

psychoterapie. Poznamenává, že by „psychiatři udělali dobře, kdyby kromě studia individuální patologie věnovali větší pozornost vztahům, které má deviantní jedinec se svým okolím“ (tamtéž, s. 180).

2.1 Funkce a struktura

V tomto oddíle bych se rád zaměřil na zhodnocení Batesonova příspěvku k funkcionalistické, respektive strukturálně-funcionalistické antropologii. Nejprve velice stručně naznačím základní teoretické pozice obou směrů, načež přikročím k rozboru Batesonova zpracování těchto dvou základních kulturologických aspektů.³

2.1.1 Britský funkcionalismus

Britská funkcionalistická škola sociální antropologie se rozvíjela především od dvacátých let minulého století a zpočátku sestávala ze dvou hlavních teoretických a metodologických přístupů, které byly neodmyslitelně spjaty s osobnostmi svých tvůrců. Jednalo se o Bronislawa Malinowského a jeho „sociálně psychologický“ pragmatický funkcionalismus a Alfreda Reginalda Radcliffe-Browna a „sociologický“ strukturální funkcionalismus.

Mezi nejvýraznější společné prvky těchto dvou přístupů patří představa společnosti jako seberegulujícího, integrovaného systému, která explicitně navazuje na Durkheimovo pojetí sociálních faktů (Soukup, 2004). Dle této

---

³ O pojmech, jakými jsou „funkce“, „struktura“ či „étos“, Bateson hovoří jako o pouhých „aspektech“ kulturního chování, „nálepkách“ pro rozličné úhly pohledu či abstrakcích, „které tvoříme pro naše vlastní pohodlí“ (Bateson, 1985, s. 64), a varuje před tím, aby byly považovány za reálně existující a působící kulturní kategorie. Z tohoto omylu „nevhodné konkretizace“ se sám vyznává: „Étos, strukturu a pragmatickou funkci jsem stále považoval za kategorie, do kterých lze rozdělit kulturu, a i poslední kapitolu této knihy jsem začal psát před tím, než jsem z tohoto močálu unikl“ (Bateson, 1958, s. 261).

představy je každý sociální systém holistickým celkem neredukovatelným na pouhý kvantitativní souhrn svých částí, který usiluje o minimalizaci změny a směřuje ke stavu sociální rovnováhy, jíž je dosaženo socializací nebo sociální kontrolou (Budil, 2003). Oběma teoretickým orientacím je společná též preference synchronní metodologie, která kulturní jevy neposuzuje v kontextu vývoje, ale v kontextu „here-and-now“ funkce.

Odlišnost Malinowského funkcionalismu od funkcionalismu Radcliffe-Brownova by se s trochou nadsázky dala charakterizovat jako „kulturní biologismus“. První část tohoto sousloví se snaží vyjádřit skutečnost, že Malinowski kladl primární důraz na pojem kultura (na rozdíl od svého oponenta, jenž preferoval pojem společnost). Podle Clifforda Geertze Malinowski a mnozí američtí antropologové (kteří také upřednostňují termín „kultura“) považují typy sociální organizace za pouhé „behaviorální ztělesnění kulturních vzorců“ (Geertz, 2000, s. 167).

„Biologismus“ pak značí skutečnost, že kultura byla pro Malinowského především velice složitým nástrojem pro uspokojování lidských potřeb, z nichž základní jsou biologické: „Podle mého názoru je jasné, že jakákoli teorie kultury musí začínat od organických potřeb člověka“ (Malinowski, 1971, s. 194). Mezi základní potřeby lze zahrnout též potřeby psychologické, jakými jsou například snižování úzkosti a strachu. Kultura se však na tyto základní či přímé potřeby neomezuje, její nedílnou součástí jsou i takzvané instrumentální a symbolické potřeby. Malinowského užití pojmu „funkce“ tak vedle udržování rovnováhy a soudržnosti příslušného sociálního systému zahrnuje též kulturní uspokojování nejrůznějších biologických, psychologických a symbolických potřeb.

Jak již bylo řečeno, Radcliffe-Brown, jenž se ještě více držel durkheimovské tradice, preferoval při vymezování svého předmětu termín „společnost“. „Kultura může být podle jeho názoru zkoumána pouze jako charakteristika sociálního systému“ (Soukup, 2004, s. 433). Jeho „sociologismus“ se projevil též tím, že se ve svém díle téměř nezmiňoval o funkci ve vztahu k biologickým a psychologickým potřebám jedinců. Funkce jednotlivých zvyků je podle něj dána jejich vztahem k sociální struktuře. Tento vztah reprezentuje způsob, jímž daný společenský prvek přispívá k sociální integritě, k udržení či trvání sociálního systému, „funkce a obrana statu quo byly pro něj totožné“ (Murphy, 2001, s. 57).

„Sociální struktura“ tak nahradila pojem „funkce“ v jeho pozici základního konceptuálního nástroje analýzy sociokulturních systémů. Sociální struktury představují vztahy mezi jedinci existující nezávisle na konkrétních individuích, jež je právě zaujímají. Jejich uchopení se děje za pomoci „generalizace rozmanitých empirických sociálních forem, s nimiž se setkáváme v každodenním společenském životě“ (Budil, 2003, s. 208).

2.1.2 Funkce

Alfou a omegou jakéhokoli funkcionalistického přístupu k etnografickému materiálu je jednoznačné vymezení pojmu funkce. To, že se Batesonovy antropologické úvahy do značné míry opíraly o klasický funkcionalismus, je vedle užívání pojmů „struktura“ a „funkce“ patrné též na preferenci synchronních metod vůči metodám diachronním. V doslovu ke knize *Naven* píše: „byl jsem (a stále jsem) skeptický ohledně historických rekonstrukcí; nemyslel jsem si (a stále nemyslím), že ortodoxní funkcionální analýza může někam vést“ (Bateson, 1958, s. 257).

Druhá část tohoto citátu nás zavádí k problematice přehodnocení klasického funkcionálního přístupu. Tomu Bateson vytýká především skutečnost, že se jeho zastánci téměř nepokoušejí o vykreslení těch aspektů kultury, které je schopen vyjádřit umělec pomocí pocitových metod a které by se daly přibližně označit jako „emocionální zabarvení“. Má totiž za to, že „emociální pozadí zjevně v rámci kultury působí a žádná funkcionalistická studie nemůže být nikdy kompletní, pokud nepojí její strukturu a pragmatické fungování s jejím emocionálním zabarvením či étosem“ (tamtéž, s. 2). Bateson se však nepokoušel o literární či umělecké zachycení tohoto „feel of the culture“, ale šlo mu primárně o jeho vědeckou analýzu. Tato snaha jej velice přiblížila představitelům amerického konfiguracionismu a propojení étosu s funkcí, o němž pojednám později, reprezentuje originální počín na poli integrace britské a americké antropologické školy.

Ortodoxní užití pojmu „funkce“ v antropologii podle Batesona obsahuje dvě hlavní významové roviny. První rovina se týká vymezení oblasti synchronní příčiny a následku, avšak bez jakéhokoli poukazu k účelu či adaptaci. „Pokud použijeme pojem funkce v tomto smyslu, pak můžeme říci, že obřady *naven* jsou funkcí všech kulturních prvků či vlastností společnosti, na jejichž přítomnosti závisí existence těchto obřadů. Pokud by dále bylo možno prokázat, že obřady *naven* hrají nějakou roli v integraci společenství, pak bychom mohli říci, že velikost Jatmulských vesnic je funkcí těchto obřadů“ (Bateson, 1958, s. 26). Jinými slovy, v tomto pojetí pojem funkce odkazuje na vzájemnou závislost a provázanost kulturních elementů. Podle Batesona se jedná o naprosto důsledné a logické užití. Druhým významovým odstínem je spojení termínu funkce s užitečným adaptivním účinkem, tj. ve vztahu k uspokojování lidských potřeb. I toto užití má podle

Batesona své oprávnění a mohlo by vést ke koherentnímu antropologickému systému blízkému ekonomii.

U Malinowského a jeho žáků jsou obě dvě významové roviny spleteny dohromady, avšak primárně akcentována je užitečnost a adaptivita.⁴ Toho se drží též Bateson, když o svém konceptu hovoří jako o „pragmatické funkci“. Avšak v „očišťování“ tohoto pojmu zachází ještě dále, když z pragmatické funkce vyděluje takzvanou sociální funkci, která se týká přispění k integraci společnosti, a funkci afektivní, již lze definovat v pojmech vztahu mezi detaily kultury a emocionálními potřebami jedinců. Otázka pak zní, jak daný kulturní prvek poskytuje konkrétním jedincům emocionální uspokojení. To, že emoce, motivy a pohnutky k jednání tvořily nedílnou součást také Malinowského představy pragmatické funkce, lze doložit následujícím úryvkem: „To nám znovu naznačuje, že chceme-li se zabývat obtížemi a složitostmi kulturního chování, musíme je chápat ve spojitosti s fyziologickými pochody v lidském těle a s průvodními fázemi chování, kterým říkáme touha či pohnutka, emoce či fyziologické rozrušení a které se z určitého důvodu musely usměrňovat a koordinovat prostřednictvím kultury“ (Malinowski, 1971, s. 195). Nadto je v Malinowského díle určitým způsobem přítomen i typ rozdílu, který činí Bateson mezi sociální a afektivní funkcí. Je v něm však formulován v pojmech přímého a nepřímého uspokojení jedinců.

Studium sociální funkce se zabývá „vlivem chování na uspokojování potřeb skupin jedinců, na udržování či ohrožování abstraktního organismu zvaného společnost“ (Bateson, 1958, s. 21). Spolu se studiem sociální struktury pak tvoří samostatnou oblast výzkumu sociokulturních systémů – sociologii.

---

⁴ Proto se tento proud někdy označuje jako „pragmatický funkcionalismus“ (Wolf, 1971).

Samotný obřad *naven*, jehož studium z probíraných aspektů tvoří náplň stejnojmenné knihy, plní svou sociální funkci tím, že zdůrazňuje afinní vazby, jež jsou pro integraci jatmulské společnosti naprosto nezbytné. Jatmulská společnost totiž představuje typ sociálního systému, který Bateson označuje jako periferní. Jeho základní charakteristikou je absence uzákoněného práva či jednoznačně ustavené autority, která by uvalovala sankce z moci úřední či ve jménu společenství jako celku. Jedinec se tak nikdy nedostává do konfliktu s nadřazenou autoritou (ať už se jedná o zákon či vůdce). Přestupky jsou v této kultuře vždy vnímány jako prohřešky konkrétního jedince proti konkrétnímu jedinci. Pokud jejich spor nabude výraznějších rozměrů, obvykle se do nich zapojí celé skupiny, jichž jsou zúčastnění členy. Členství v těchto skupinách, ať už se jedná o klany, moiety či iniciační skupiny, je v jatmulské společnosti předáváno patrilineárně. Afinní vazby tak tvoří síť, která tyto patrilineární systémy protíná, čímž svazuje konfliktní skupiny dohromady a přispívá tak ke zmírnění či utišení eskalujících sporů (Bateson, 1958).

Studium emocionální či afektivní funkce je ale o poznání obtížnější. Nesnáze pramení z toho, že se zde musíme zabývat emocionálními potřebami a tužbami jedinců, které jsou většinou skryté. Podle Batesona je emocionální význam určitému kulturnímu elementu možné přičíst až poté, co byly prozkoumány emocionální důrazy kultury jako celku. Tedy až poté, co byl identifikován a analyzován *étos* dané kultury. Tak například ke zjištění, že afektivní funkcí jatmulského totemického systému je poskytovat členům všech klanů látku pro sebechvalu, mohl Bateson dojít až po vymezení a důkladném rozboru „hrdého“ *étosu* jatmulských mužů. Ve vztahu *étosu* a afektivní funkce je to tedy

étos, který je abstrahován z empirického materiálu, a jako takový pak tvoří kontext pro dedukci potenciálních emocionálních motivů participujících jedinců.

2.1.3 Struktura

Strukturu Bateson chápe jako společný termín pro „koherentní, ‚logické‘ schéma spojující rozličné kulturní premisy“ (Bateson, 1958, s. 25). Kulturní premisu pak definuje jako „zobecněné vyjádření konkrétního předpokladu či implikace, které lze rozeznat z množství detailů kulturního chování“ (tamtéž, s. 24).

Když například matka dá svému dítěti potravu, lze v tomto činu odhalit množství implicitních strukturálních předpokladů – že matky krmí děti, že děti jsou na svých matkách závislé, že matky jsou laskavé, že daný pokrm je jedlý, atd. Při důkladnějším studiu konkrétní kultury pak lze zjistit, že obdobné strukturální předpoklady se vyskytují i v řadě jiných detailů, že tedy všechny tyto detaily implikují, že matky pečují o své děti. „Slovo ‚pečovat‘ můžeme považovat za určitý typ zkratky, s jejíž pomocí lze odkazovat k jednomu strukturálnímu aspektu všech detailů kulturního chování“ (tamtéž). Podle Batesona však tyto „zkratky“ nejsou výlučně antropologovým výtvořem, jelikož každá kultura obsahuje zobecněné koncepty, které jsou zkratkovitými způsoby odkazování ke strukturálním aspektům velkého množství detailů standardizovaného chování. „Při tomto strukturálním přístupu vidíme výrazy jako „matka“, „moieta“ či „patrilinie“ jako zobecněné abstrakce vytvořené pro odkazování ke strukturálním aspektům ohromného množství kulturních detailů, tj. detailů standardizovaného chování“ (tamtéž).

Podle výše zmíněných definic představují kulturní premisy jednotlivé prvky, z nichž se skládá struktura. Podle Batesona existuje značná rozmanitost v míře,

do jaké jsou kulturní premisy explicitně vyjadřovány. Často totiž mohou být vyjádřeny pouze v symbolických pojmech – například příbuzenskou terminologií, metaforickými klišé či rituály. Přesto má za to, že pro strukturální analýzu je vhodné za kulturní premisu považovat jakýkoli obecný výrok, jehož vyjádření můžeme získat od informátorů, nebo o kterém může být opakovaně prokázáno, že je implicitně obsažen v chování jedinců.

Strukturální jednota dané kultury pak spočívá v tom, do jaké míry je chování jedinců navzájem kognitivně konzistentní. Je tedy jasné, že se zde jedná o otázku standardizace kognitivních aspektů osobností. Důkaz toho, že takováto standardizace v rozmanitých kulturách skutečně probíhá, můžeme podle Batesona objevit ve skutečnosti, že příslušníkům určité kultury se jejich chování téměř vždy jeví jako „logické“. Avšak ona „logika“ pochopitelně variuje od kultury ke kultuře a vědec, jenž vyrostl v odlišném kulturním prostředí, se musí pokusit zaujmout místo hypotetického intelektu působícího v rámci studované kultury, z jehož pohledu se budou všechny kulturní detaily jevit jako navzájem spjaté v logickém, koherentním schématu.

Při bližším pohledu je evidentní, že takto vymezená sociální struktura se do značné míry liší od pojetí sociální struktury, které zastával Radcliffe-Brown a z něhož Bateson původně vyšel. Pro Radcliffe-Browna byly jednotkami sociální struktury jedinci a sama struktura sestávala ze vztahů mezi nimi. Na tento rozpor Batesona upozornil během svého působení na univerzitě v Chicagu sám Radcliffe-Brown, a Bateson tak začal o svém konceptu struktury hovořit jako o „kulturní struktuře“. Pojmu „sociální struktura“ pak ponechal původní Radcliffe-Brownův význam a jeho studium spolu se studiem sociální funkce označil za

předmět sociologie. O některých závěrech týkajících se sociologické problematiky jsem pojednal v předchozím oddíle.

Koncept „kulturní struktury“ jako základních kulturních schémat či gnozeologických modelů se velice blíží chápání sociální struktury u Claude Lévi-Strausse, a Bateson tak určitým způsobem anticipuje myšlenky francouzské strukturální antropologie. Sám k tomu později řekl: „Lévi-Strauss pracoval na některých problémech kulturní struktury, které jsem tehdy (v *Navenu*) vyzdvihl. Domnívám se, že velice přispěl k tomu, že se mé dílo stalo pro antropology čitelným a ‚bezpečným‘“ (Brockman, 2004). To možná také zapříčinilo skutečnost, že se knize *Naven* dostalo v antropologických kruzích širšího přijetí až při její reedici v roce 1958, tedy dvaadvacet let po prvním vydání.

2.2 Étos a eidos

V následující části bude hlavní pozornost věnována Batesonovým konceptům étosu a eidosu, které jsou z velké části inspirovány idejemi americkému konfiguracionismu, především pak názory jedné z nejvýraznějších představitelk tohoto směru, americké antropoložky Ruth Benedictové.

2.2.1 Americký konfiguracionismus

Konfiguracionistická škola, která se rozvíjela od přelomu dvacátých a třicátých let minulého století, představovala „americký pokus“ o systémové pojetí studia kultury. Její představitelé sdíleli se svými britskými funkcionálně orientovanými kolegy „gestaltistické“ přesvědčení, že celek je více než suma svých částí. Toto „více“ pak obvykle nazývají konfigurací, kterou je možné vymezit

jako „ústřední dominující princip prostupující celou kulturou“ (Soukup, 2004, s. 361).

Jedním z podnětů pro vznik konfiguracionismu bylo zpochybnění předpokladu, že „jednotlivé kulturní prvky představují pouze dočasně integrované komplexy autonomních kulturních prvků pocházející z nejrůznějších zdrojů“ (tamtéž, s. 349), který byl charakteristický pro boasovský historický partikularismus. Tento názor totiž vedl k výrazné převaze deskripce nad interpretací a k zařazování jednotlivých kulturních rysů do kontextů jejich historického šíření, namísto pokusu o jejich vykreslení v přirozených kontextech jejich výskytu. Podle Ruth Benedictové jsou to právě specifické kulturní konfigurace, které jednotlivým kulturním prvkům propůjčují formu a význam. To dokládá mimo jiné skutečnost, že stejný kulturní element může mít v různých kulturních prostředích zcela jiný smysl i podobu.

Jeden ze základních rozdílů mezi konfiguracionistickým a funkcionalistickým přístupem je možné ilustrovat preferovanými analogiemi u Radcliffe-Browna, respektive Ruth Benedictové. Zatímco Radcliffe-Brown choval náklonnost k spencerovské analogii mezi společnostmi a organismem, která mu mimo jiné poskytovala ospravedlnění důrazu na studium vzájemných vztahů různých prvků a jejich fungování, Benedictová preferovala analogii mezi kulturou a osobností člověka: „Kultura je stejně jako jednatel více méně konzistentním souborem myšlenek a činů. V každé kultuře vznikají pro ni charakteristické cíle, které společnosti jiného typu nemusejí nutně sdílet. Lidé každé kultury jednají v souladu s těmito cíli, takže způsob jejich života se postupně stále více vyhraňuje a různorodé prvky jejich chování nabývají úměrně k naléhavosti jednotlivých motivací stále sladnějších podob“ (Benedictová, 1999, s. 48). A dále: „Společnost

v plném smyslu slova, jak jsme se jí v této knize zabývali, nikdy není entitou oddělitelnou od jednotlivců, z nichž se skládá“ (tamtéž, s. 191).⁵ Z toho tedy vyplývá, že osobnost člověka je z velké většiny určována kulturní standardizací, která se odvíjí od základních charakteristik dané konfigurace. Proto je nezbytné studovat základní hodnoty a postoje jedinců, a jejich generalizací získat obrázek celkového zaměření zkoumané kultury. Etnopsychologické úvahy tohoto typu se staly důležitým východiskem řady antropologických studií, jejichž autoři bývají řazeni k antropologické škole osobnost a kultura.

2.2.2 Étos

Jak bylo řečeno v části zabývající se konsekvencemi funkcionalistické antropologie v Batesonově díle, Bateson byl přesvědčen, že jakákoli antropologická studie musí obsahovat analýzu emocionálního „tónu“ studované kultury. Ačkoli se koncept étosu snaží postihnout část toho, co Ruth Benedictová označila slovem „konfigurace“, na samotný tento pojem jej upozornil Radcliffe-Brown (Bateson, 1985).

Oproti Benedictové konfiguraci, která se týká všech všeprostupujících charakteristik kultury, které lze přičíst standardizaci jedinců, se pojem „étos“ vztahuje pouze na „kulturně standardizovaný systém organizace instinktů a emocí jedinců“ (Bateson, 1958, s. 118). Pro kognitivní aspekt kultury jako celku pak Bateson vyhrazuje termín „eidos“. Vydělení emocionálních a kognitivních kulturních obsahů z celkového rámce standardizovaného chování je naznačeno i ve slavných *Kulturních vzorcích*: „Podobu, kterou tyto činy získaly, se nám podaří pochopit, jen pokud už známe povahu emocionálních a intelektuálních hnacích sil

---

⁵ Zde je nicméně nutné zdůraznit, že tento předpoklad se neslučuje s pojetím kultury jako „superorganismu“, které zastával jiný významný představitel konfiguracionismu Alfred Louis Kroeber.

oné společnosti“ (Benedictová, 1999, s. 48), či dále: „Nikde to neplatí víc než v případě základních a distinktivních kulturních konfigurací, které ovlivňují existenci a podmiňují myšlenky a city příslušníků těchto kultur“ (tamtéž, s. 54).

Distinkce *étos* versus *eidos* přibližně odpovídá rozdílu, který činí Clifford Geertz mezi *étosem* a *světovým názorem*: „V současné antropologické diskusi jsou mravní (a estetické) aspekty dané kultury, její hodnotící prvky, běžně shrnovány pod termínem ‚étos‘, zatímco její kognitivní, existenciální aspekty se označují jako ‚světový názor‘“ (Geertz, 2000, s. 147).

Naproti tomu Clyde Kluckhohn pojímá vztah *étosu* ke konfiguraci přesně opačným způsobem, než Bateson. Pro Kluckhohna je totiž *étos* kategorií širší, kterou lze vymezit jako všeprostupující a integrující princip, duch národa. Konfigurace pak představuje „pouze“ širší komplex kulturních vzorců, který je součástí celkového *étosu* (Soukup, 2004).

Ale vraťme se zpět k Batesonovi. Rozdíl mezi studiem pragmatické afektivní funkce a studiem *étosu* spočívá v tom, že při vymezování afektivní funkce jsou postihovány vztahy mezi detaily kulturního chování a základními či odvozenými emocionálními potřebami a tužbami jedinců, tj. emoční motivace k chování, zatímco etologická⁶ analýza se zaměřuje na vztahy mezi touto emocionální stránkou konkrétních příkladů kulturního chování a emocionálním důrazem kultury jako celku. Afektivní funkce tedy představuje konkrétní projevy *étosu* v chování (Bateson, 1958).

Studium *étosu* je velice obtížnou disciplínou. Skrývá se za ním totiž obecná problematika člověka, který se ocitne v cizí kultuře. Podle Batesona pociťují osoby

---

⁶ Pojmu etologie (*ethology*) používá Bateson ve své práci *Naven* k označení studia *étosu*. V současnosti je tohoto výrazu používáno především k označení vědy, která se zabývá životními projevy a chováním živočichů. Batesonovo užití má však oporu například v díle Johna Stuarta Milla, který tak označuje „vědu o formování charakteru“ (Mill, 1925).

vychované v rámci jednoho étosu, jejichž emoční reakce jsou standardizovány podle tohoto vzorce, značné zábrany vůči ostatním možným étosům. Tato skutečnost pochopitelně ovlivňuje i antropologa, který by jinak měl být nezúčastněným pozorovatelem. Každé adjektivum, které použije, je „zabarveno“ pocity, jež lze přirovnat k emocím, které chová jeden typ osobnosti k jinému osobnostnímu typu. Výrazy, kterými Bateson popisoval étos jatmulských mužů (např. „teatrální“ či „dramatický“), jsou podle něj pouhým popisem jejich chování tak, jak je vidí on sám se svou osobností formovanou na základě evropských vzorců. Jakékoli komentáře týkající se étosu tedy nemohou být v žádném případě brány jako absolutní, jelikož sami domorodci by své chování zajisté popsali jako normální.

V Batesonově analýze étosu nacházíme psychologizující tendence obdobné těm, se kterými je možné se setkat v dílech Benedictové či Meadové. Konkrétně se jedná o různé koncepty implicitně či explicitně stavějící na představě izomorfie osobnosti a kultury. Ačkoli se jedná o jeden z nejrozporuplnějších momentů etnopsychologických škol, zdá se být logickým vyústěním úvah o kulturní determinaci a standardizaci jedinců. Ty jsou obvykle založeny na dvojité hypotéze tautologické povahy: „že jedinci ve společnosti jsou standardizováni svojí kulturou; zatímco všeprostupující obecné charakteristiky kultury ... jsou vyjádřením této standardizace“ (Bateson, 1958, s. 33). A podobně, jako mají podle psychologických typologií různé typy osobností sklon k různým typům organizace svých myšlenek, emocí a instinktů, mohou mít i konfigurace rozličných kultur tyto tendence.

Tuto problematiku se představitelé školy osobnost a kultura pokoušeli postihnout koncepcemi základní osobnosti (Linton), základní osobnostní struktury

(Kardiner), respektive modální osobnosti (Du Boisová). Sám Bateson mluví o „standardizovaném jedinci“, avšak přiznává, že otázky, zda se má jednat o „průměrného“ či „ideálního“ jedince a jak samotný „standard“ interpretovat, čekají na bližší přezkoumání. V tomto smyslu můžeme semináře o antropologii a psychoanalýze, jichž se účastnili zmínění myslitelé, vnímat jako pokus o nalezení odpovědí.

Přes tyto nedostatky se Bateson pokusil poněkud kuriózním způsobem využít existující psychologické typologie k popisu rozdílu mezi étosem jatmulských mužů a étosem jatmulských žen. Konkrétně se jednalo o typologii německého psychiatra Ernsta Kretschmera a jeho pojetí cyklotymie a schizotymie. Étos jatmulských mužů je podle Batesona charakteristický nepřetržitým důrazem na hrdost, sebeprosazení, krutost a okázalá veřejná vystoupení. Naproti tomu ženy se v této kultuře vyznačují smyslem pro realitu, vzájemnou spoluprací a obecnou nenuceností emocionálních projevů. Bateson byl při psaní *Navenu* přesvědčen, že „schizotymní chování je v jatmulské kultuře standardizované jako vhodné chování pro muže; zatímco cyklotymní pro ženy“ (Bateson, 1958, s. 160). V doslovu k druhému vydání této knihy z roku 1958 se však za zmíněný pokus omlouvá a pregnančně vyjadřuje svůj názor na veškeré pokusy tohoto typu: „Naivní pokus o využití psychiatrických idejí a nálepek pro vysvětlení kulturních rozdílů je jedním z největších omylů antropologie a určitě nejslabší kapitolou této knihy je kapitola, ve které jsem se pokusil popsat etologický kontrast v pojmech Kretschmerovy typologie ... Z mého současného pohledu jsou takové typologie, ať už v kulturní antropologii nebo v psychiatrii, přinejlepším heuristickými omyly, slepými uličkami, jejichž jediný užitek spočívá v prokázání potřeby nového začátku. Naštěstí jsem

svůj flirt s psychiatrickou typologií izoloval do jedné kapitoly; kdyby tomu tak nebylo, stěží bych dnes povolil opětovné vydání“ (tamtéž, s. 283).

Úvahy nad kontrastem pohlaví v jatmulské kultuře Batesona kromě Kretschmerovy typologie dovedly též k teorii schizmogeneze a k promyšlení vztahu mezi biologickým a kulturním determinismem. Již roku 1936 dospěl Bateson k zásadnímu tvrzení: „Obě extrémní teorie, že (a) etologický kontrast⁷ je zcela determinován kulturou a (b) že tento kontrast je determinován výlučně fyziologií pohlaví a dědičností, jsou neudržitelné. První musíme opustit, jelikož víme o vrozených tělesných a fyziologických rozdílech pohlaví, rozdílech v tělesné konstituci, ve velikosti, v ukládání tuku, v rychlosti růstu atd. Tyto odlišnosti se musí nutně projevit v chování jedinců – v gestech, držení těla, volbě činnosti, atd. ... Na druhou stranu teorii, která by tento kontrast vysvětlovala pouze dědičností, musíme opustit z několika důvodů. Dokonce i když se zabýváme tělesnými rozdíly pohlaví v nějaké komunitě, vyvstane otázka, nakolik jsou tyto tělesné odlišnosti kulturně zvýrazněny či modifikovány oblečením a deformacemi; a možností kulturní modifikace psychologických rozdílů je dokonce ještě více ... Jsme tudíž nuceni zaujmout nějakou střední pozici mezi těmito dvěma extrémními teoriemi. Nemůžeme zcela vyloučit ani dědičnost, ani sociální prostředí“ (Bateson, 1958, s. 171-173).

Při této argumentaci se Bateson mimo jiné odvolává na poznatky Margaret Meadové uveřejněné v knize *Sex and Temperament*, kde autorka analyzuje různé formy pojetí mužské a ženské role u třech novoguinejských kmenů, přičemž zde nachází fundamentální rozdíly. Bateson k nim přidává „své“, taktéž novoguinejské Jatmuly a uzavírá: „Pokud bychom chtěli hájit teorii vrozených rozdílů

---

⁷ „Etologický kontrast“ zde znamená rozdíl mezi pohlavími obecně.

v temperamentech pohlaví, museli bychom ve světle těchto zjištění předpokládat, že se genová skladba jedinců zmíněných čtyř kmenů ze statistického hlediska výrazně liší ... A neznám žádný vzorec mendelovské dědičnosti, který by nám umožňoval vytvořit populace s tak markantními statistickými rozdíly a podobnostmi mezi pohlavími, jaké se vyskytují u popsanych čtyř kmenů“ (tamtéž, s. 172-173).

2.2.3 Eidos

Bateson je ve shodě se svou „inspirátorkou“ Ruth Benedictovou přesvědčen, že pokud pojmáme kulturu z holistické perspektivy, pokud ji chápeme jako celek, odhalí se nám určité důrazy (*emphases*), které prostupují celým sociokulturním systémem. Pokud pak prozkoumáme obsah těchto důrazů, zjistíme, že je lze uchopit buď jako systémy myšlení, nebo jako škály hodnot. Jakou hodnotu určité společnosti přisuzuje různým uspokojením či neuspokojením, které nabízí rozmanité životní kontexty, určuje systém emocionálních postojů – étos. Za standardizaci kognitivních stránek osobností příslušníků dané kultury pak zodpovídá „druhá“ část všeprostupující konfigurace – eidos.

Vztah eidosu ke kulturní struktuře je úzce analogický vztahu étosu k afektivní funkci. Zatímco strukturální analýza zkoumá vztahy mezi kognitivní stránkou pozorovaných detailů kulturního chování, tj. kognitivní motivací k chování, eidologické zkoumání je zaměřeno na vztahy mezi kognitivními aspekty chování a celkovým vzorcem kulturní struktury.

Existuje zde ale též jeden významný rozdíl. Jak bylo uvedeno v kapitole věnované konceptu funkce, studium étosu musí nutně předcházet jakýmkoli soudům o pragmatických funkcích konkrétního chování. Naproti tomu při

vyvozování eidosu musíme nejprve prozkoumat detaily kulturní struktury, tj. rozličné kulturní premisy, a až z takto utvořeného obrazu strukturálních charakteristik dané kultury abstrahovat celkový eidos. Tento rozdíl je zapříčiněn skutečností, že antropolog se při studiu emoční motivace jedinců zabývá převážně skrytým emocionálním obsahem, zatímco při studiu kulturní struktury má co do činění s více či méně manifestními kognitivními obsahy chování. Tyto obsahy jsou reprezentovány například výroky informátorů, příbuzenským systémem či systémy heraldiky a totemismu.

Problematika vztahu analýzy étosu k analýze eidosu je úzce spjata s vymezením vztahu mezi emocionální a kognitivní stránkou osobnosti člověka. Tuto otázku se Bateson pokusil řešit v žargonu behaviorismu. Při etologickém zkoumání je podle něj potřeba určit, jak je jedinec formován do takové podoby, aby přijal určitý systém emocionálních postojů k jiným lidem a k vnějšímu světu. Jinými (behavioristickými) slovy je zapotřebí přesně definovat, jak je podmíněn jeho systém reakcí. Při eidologické analýze zase vědec musí určit, jakým způsobem je jedinec veden k rozlišování a klasifikaci vztahů mezi osobami a skupinami. Jedná se tedy o systém klasifikace, skrze nějž jedinec třídí různé stimuly.

„Můžeme tedy říci, že každý sled událostí typu, jenž lze označit jako stimul-reakce, má emocionální i kognitivní stránku; a že aspekt, který budeme studovat, je určen způsobem naší práce“ (Bateson, 1958, s. 274). Pokud behaviorální vědec vezme určitou sekvenci stimul-reakce, zváží všechny detaily reakce a to, jak jsou vzájemně propojeny, a dále přikročí k rozboru jiných souborů spojených detailů reakce, bude studovat organizaci reakcí a dospěje k obrazu emocionálních aspektů osobnosti. Pokud ale srovná určitou sekvenci

stimul-reakce s jinými sekvencemi stejného typu a pokusí se vytvořit klasifikaci stimulů podle reakcí, které vyvolávají, dosáhne obrazu kognitivních aspektů osobnosti.

„K těmto procedurám je dobré uvést, že přesněji řečeno nedospějeme k obrazům jedince, ale k obrazům událostí, jichž je jedinec součástí. Tento rozpor se vytratí, pokud si uvědomíme, že se pojem „osobnost“ nevztahuje k izolovanému jedinci, ale k *jedinci ve světě*⁸ (tamtéž). Uvedený úryvek je jedním z těch, které dokumentují Batesonovu „připravenost“ pro specifické rozvinutí kybernetických koncepcí a které předznamenávají obrat k systémovému chápání osobnosti člověka, jenž je tak příznačný pro nejrůznější směry rodinné, potažmo systemické terapie.

Již bylo naznačeno, že konfigurace je pro Batesona součtem étosu, eidosu a dalších obecných charakteristik kultury, které lze přičíst jiným typům standardizace. Eidos a étos tak vždy „působí“ společně. Podle Batesona ale existuje rozdíl v tom, jak těsný je mezi nimi vztah: „Těsný vztah mezi étosem a kulturní strukturou je obzvláště příznačný pro malé izolované skupiny s jednotným étosem a velmi ‚živou‘ tradicí. Když řekneme, že tradice je ‚živá‘, myslíme tím jednoduše to, že si uchovala spojení s přetrvávajícím étosem. Ale pokud budeme namísto o izolovaných skupinách uvažovat o celých civilizacích, budeme muset očekávat, že nalezneme mnohem větší rozmanitost étosů a více detailů kultury, které jsou odděleny od etologických kontextů, pro něž byly přiměřené, a které přetrvávají jako nesourodé prvky v jinak harmonické kultuře“ (Bateson, 1958, s. 121-122).

---

⁸ „*individual in the world*“ – anglické slovo „world“ má široké významové rozpětí, které mimo jiné pokrývá české „svět“, „prostředí“ a „společnost“. Domnívám se, že všechny tři výrazy jsou patřičné i pro tento významový kontext.

Podle Clifforda Geertze je každé náboženství alespoň zčásti pokusem o uchování těsného vztahu mezi étosem a světovým názorem (eidosem): „intelektuální srozumitelnosti étosu se dosahuje tak, že je ukazován, jako by představoval způsob života implikovaný skutečným stavem věcí, který je světovým názorem popisován; a emocionální přijatelnosti světového názoru se dosahuje tak, že je prezentován jako obraz skutečného stavu věcí, jehož autentickým vyjádřením je daný způsob života. ... Sklon syntetizovat na určité úrovni světový názor a étos je, když ne logicky nutný, tedy alespoň empiricky přesvědčivý; není-li filosoficky ospravedlněný, je alespoň pragmaticky univerzální“ (Geertz, 2000, s. 147-148). Geertz následně dodává, že hlavními „nositeli“ této „syntézy“ jsou v první řadě symboly.

Pokud Batesonovy úvahy propojíme s Geertzovými, dojdeme k závěru, že čím komplexnější společnost, tím volnější je sepětí emocionálního a kognitivního aspektu vnímání skutečnosti a tím méně významuplné se jejím příslušníkům jeví náboženské symboly jejich kultury. Dospějeme k obrazu „odcizeného“ či „odkouzleného“ světa, který je tak často líčen v souvislosti se situací „západního člověka“.

Při konkrétním rozboru jatmulského eidosu Batesona zaujala především všeobecná tendence ke strukturální složitosti, k sestavování a udržování stále spletitějších konstruktů. Jatmulská kultura se podle něj vyznačuje zvýšenou tvorbou kognitivních produktů. Ta je umožněna kulturní stimulací intelektuální aktivity, jež se pojí především s nesmírně složitým systémem totemických jmen (učení jatmulský muž ve své hlavě nosí něco mezi deseti a dvaceti tisíci jmény!). Bateson ale zdůrazňuje, že se nejedná o nějaký nárůst intelektuálních vloh jedinců, jež jsou podle něj do značné míry řízeny dědičnými faktory, ale spíše o

kulturní zvýhodňování jedinců, kteří mají tyto vlohly rozvinuté, a kterým je tak umožněno největší měrou přispívat k rozvíjení a udržování své kultury.

Nadto se tato složitost kulturních premis neprojevuje pouze značnými nároky na paměť, ale též sklonem k určitému druhu přehnaného „intelektualismu“, který je na kognitivních schopnostech jedinců do jisté míry nezávislý. Dovolte mi, abych na závěr pojednání o Batesonově koncepci eidosu uvedl jednu delší citaci, která tuto tendenci projevující se neutuchajícími intelektuálními „bitvami“ barvitě ilustruje: „Vezměme třeba klasický spor mezi moietou Slunce a moietou Matky o povahu noci. Zatímco sluneční lidé prohlašují den za své totemické vlastnictví, lidé matky to tvrdí o noci a rozvinuli složitý esoterický balast o horách setkávajících se na obloze, o kachnách a mléčné dráze, aby vysvětlili její existenci. Sluneční lidé tímto opovrhují a noc se tak stala jablkem sváru. Lidé Matky trvají na tom, že noc je pozitivním jevem způsobeným překrýváním hor a dalšími příčinami, zatímco sluneční lidé trvají na tom, že noc je pouhým nic, negací dne způsobeným absencí *jejich* totemu – Slunce. ... Jinou věcí, která je předmětem tohoto charakteristického intelektuálního šetření je povaha vlnek a vln na vodní hladině. Tajně se tvrdí, že muži, prasata, stromy, tráva – všechny objekty světa – jsou pouhými příklady vln. ... Klan, který za svůj totem prohlašuje východní vítr v tom má jasno: vlny způsobuje jejich vítr ... Jiné klany ale vlny personifikovaly a prohlašují, že jsou osobou ... která je na větru nezávislá. Další klany zase mají své teorie. Při jedné příležitosti jsem vzal několik jatmulských domorodců na pobřeží. Jednoho z nich jsem uviděl, jak s nesmírným zaujetím zírá na moře. Bylo bezvětří, ale slabé vlnky se lámaly o břeh. Mezi totemickými předky svého klanu počítal gong, který kdysi po řece odplul do moře a o kterém se věřilo, že způsobuje vlny. Zíral na vlny, které

se zvedaly a lámaly, přestože bylo bezvětrí, což pro něj prokazovalo pravdivost mýtu jeho klanu“ (Bateson, 1958, s. 229-231).

2.3 Schizmogeneze

Schizmogeneze představuje asi neplodnější koncept Batesonova antropologického období. Vedle rozpracování z rukou svého tvůrce se mimo jiné dočkala aplikace na závody ve zbrojení či na konflikt v Severním Irsku, značné pozornosti se jí dostalo též u autorů hlásících se k nejrůznějším směrům rodinné či systemické terapie. Na koncept schizmogeneze se odvolává i slavný sociolog Zygmunt Bauman. Blízko k teorii schizmogeneze mají antropologické školy upozorňující na omezenost čistě synchronních explanací funkcionalismu. Příkladem může být Gluckmanovo pojetí sociální rovnováhy jako dialektického vyvažování opozice (Soukup, 2004) a jeho představa fungování kontrolovaného konfliktu, kterou by šlo poměrně snadno přeformulovat v pojmech uvolňování schizmogenního napětí. Podobnost Batesonova rozboru bipolárních témat s Lévi-Straussovou analýzou binárních opozic je pak prakticky nepřehlédnutelná. Pro samotného Batesona je význam tohoto konceptu dán v první řadě skutečností, že mu spolu s teorií druhotného učení umožnila snadněji proniknout do myšlenek rodící se kybernetiky a aktivně se na jejím formování podílet.

2.3.1 Kulturní kontakt a etologický kontrast

Schizmogeneze je typem kulturní změny, který se svou formou vymyká tradiční antropologické distinkci endogenní versus exogenní změna. Minimální podmínkou pro její průběh jsou totiž dvě strany ve vzájemném vztahu, přičemž

nezáleží na tom, zda tyto strany reprezentují odlišné kultury, subkultury, klany, pohlaví či dva jedinci. Tomu také odpovídá Batesonův požadavek na nové chápání termínu kulturní kontakt: „pod pojem ‚kulturní kontakt‘ bychom neměli zahrnovat pouze situace, kdy dochází ke kontaktu mezi dvěma komunitami odlišných kultur ... ale také kontakty v rámci jedné komunity. ... Představu ‚kontaktu‘ bych dokonce mohl rozšířit natolik, že by zahrnovala procesy, jejichž prostřednictvím je dítě formováno a učeno své kultuře“ (Bateson, 1985, s. 64).

K představě schizmogeneze Bateson dospěl na základě studia étosů pohlaví v jatmulské kultuře, konkrétně na základě otázky, jakým způsobem se udržuje jejich vzájemný kontrast. Odpovědí mu byla identifikace procesů diferenciací, které se o růst etologického kontrastu „starají“ – procesů schizmogeneze. Tu definoval jako „proces diferenciací norem individuálního chování vyplývající z narůstající interakce mezi jedinci“ (Bateson, 1958, s. 175). Možnosti této diferenciací však nejsou neomezené. Obecně je lze rozdělit do dvou základních kategorií.

První z nich tvoří případy, ve kterých převažují symetrické vztahy – tzv. „symetrická schizmogeneze“. Řadit sem můžeme všechny situace, ve kterých mají dva jednotlivci nebo dvě skupiny shodné aspirace a shodné vzorce chování. Klasickým příkladem je situace, kdy na vychloubání představující kulturní vzorec jedné skupiny odpovídá jiná skupina také vychloubáním. Pokud frekvence interakcí těchto dvou skupin vzroste, ustaví se zpravidla kompetitivní vztah s výrazně progresivní tendencí. Vychloubání jedné skupiny totiž vede k vyšší míře stejného chování u druhé skupiny, to zas zpětně ústí ve vyšší míru tohoto behaviorálního vzorce u první skupiny, a tak dále.

Symetrická schizmogeneze se podle Batesona uplatňuje například při diferenciaci klanů či vesnic v preliterárních společnostech. Symetrická eskalace uvedeného typu je pak reprezentována především takzvanými závody ve zbrojení a kompetitivním chováním „potlačového typu“. Bateson došel později k názoru, že podobné vztahy a procesy mohou svou úlohu sehrávat i v biologické evoluci. Tu by šlo nahlížet jako interakci různých živočišných druhů s jejich prostředím a mezi sebou navzájem. Jednotlivými izolovatelnými sekvencemi by pak byly hypotetické reakce jednoho druhu na reakce jiného druhu a na „reakce“ svého prostředí dedukované z fosilních nálezů. Příklad progresu výrazného symetrického vzorce je podle Batesona možné nalézt v přebujelém růstu velikosti a „výzbroje“ dinosaurů.

Druhou kategorií pak představuje takzvaná komplementární schizmogeneze, při které jsou aspirace a chování dvou zúčastněných stran sice odlišné, ale vzájemně doplňkové. Uplatňuje se například v diferenciaci sociálních vrstev, tříd, kast či věkových skupin. Modelovou ukázkou je situace, kdy jeden ze vzorců chování jedince *A*, pro kterého je takový vzorec považován v daném kontextu za přiměřený, je kulturně označen jako dominance. Poté je u jedince *B*, s nímž *A* vstupuje do interakce, očekávanou odpovědí něco, co je v dané kultuře považováno za submisivitu. A vzhledem k tomu, že reakce *B* má zpětný účinek na *A*, je pravděpodobné, že *A* opět „užije“ dominantního vzorce, který zas zpětně vyvolá submisivní reakci u *B* a tak dále. K progresi schizmogeneze dochází v případě, jestliže žádné přídatné faktory neomezí excеси dominantního a submisivního chování. *A* se pak musí stávat stále více dominantním a *B* stále submisivnějším. Pochopitelně opět nezáleží na tom, zda *A* a *B* jsou jednotlivými individui nebo členy komplementárních skupin.

Vedle páru dominance-submise lze za příklady komplementární schizmogeneze považovat dvojice exhibicionismus-přihlížení, péče-závislost či sadismus-masochismus. Témata komplementárních vztahů se podle Batesona objevují také v Eriksonových módech erogenních zón (retence, intruze ad.)

Vraťme se nyní na okamžik ke konkrétnímu rozboru kontrastu v étosech pohlaví u novoguinejských Jatmulů, ze kterého se myšlenka schizmogeneze zrodila. Samotný výraz „etologický kontrast“ uvedený v souvislost se vztahem mezi pohlavími naznačuje, že u Jatmulů je tento vztah komplementární. Pokud spolu s Batesonem aplikujeme distinkci symetrické versus komplementární na kultury popisované Margaret Meadovou v práci *Sex and Temperament* (1935), dojdeme k závěru, že Arapešové a Mundrugumurové mají mezi pohlavími vztahy převážně symetrické, zatímco kmen Čambuli komplementární.

Nejočividnějším komplementárním párem mezi muži a ženami je u Jatmulů exhibicionismus-obdiv. Muži jsou vedle vzájemných výrazně symetrických interakcí zaměřeni především na produkci okázalých vystoupení, jejichž publikum tvoří ženy. Nejdramatičtěji se ale komplementární étos pohlaví objevuje v iniciačních rituálech, kdy jsou novicové brutálně šikanováni svými iniciátory. Podle Batesona je toto zacházení odrazem snahy vnutit novicům étos jatmulských mužů. Kromě značné krutosti, která je pro tento étos příznačná, jde především o vyzdvižení komplementarity mezi oběma pohlavími. Novicové jsou totiž tlačeni do silně podřízených pozic, které iniciátoři přisuzují ženám, a učí se tak pociťovat odpor k submisivnímu pólu komplementárního páru. Určitou kompenzaci takto silné polarizace dominance-submise můžeme vidět v rozvinutých formách obřadu *naven*, kdy u obou pohlaví dochází k transvestitismu a dočasnému přijetí role opačného pohlaví.

Inspirativní je Batesonova úvaha o postavení schizmogeneze v předválečné Evropě,⁹ která nám může posloužit jako ilustrativní příklad. Podle něj byly v té době v Evropě přítomny obě její varianty. Na jednu stranu tu byla symetrická schizmogeneze mezinárodní rivality a na stranu druhou stranu komplementární schizmogeneze mezi různými sociálními vrstvami. „Zde je opět patrný ... progresivní rozvoj ke stále větší diferenciaci a vzájemnému odporu a naši politikové se zdají být stejně neschopní s tímto procesem nakládat, jako je schizoid neschopný přizpůsobit se skutečnosti“ (Bateson, 1958, s. 186).

Batesonova představa progresivního vývoje schizmogenních tendencí vypadá následovně. Když je symetrická či komplementární interakce poprvé ustavena, jeví se oběma stranám jako uspokojivá reakce na obtížný problém vzájemného vztahu. Avšak v případě, že se symetrický nebo komplementární vzorec bude stávat stále výraznějším, osobnosti zúčastněných jedinců prodělají specifický typ distorze spočívající v přehnané specializaci v určitém směru – ať už se jedná o exhibicionismus, pečování, asertivitu či submisi. Dříve či později bude tato distorze provázena třemi efekty: 1. nepřátelstvím, ve kterém mají obě strany vztek na tu druhou v důsledku vlastních distorzí, 2. přinejmenším v komplementární schizmogenezi narůstající neschopností porozumět emocionálním reakcím druhé strany a 3. vzájemná žárlivost. „Nakonec je dosaženo bodu, kdy reakce obou stran již nepředstavují snahu o nalezení odpovědi, která byla dříve uspokojivou, ale jsou pouhým výrazem odporu k typu emocionálního přizpůsobení, ke kterému byla donucena druhá strana. ... Namísto vzorců chování, které snad byly původně přijaty jako pokus o vzájemné dobré

---

⁹ Texty, ze kterých v tomto odstavci čerpám, byly napsány v letech 1935 a 1936.

vztahy, zde stojí vzorce, které jsou s konečnou platností reakcí proti druhé straně“ (Bateson, 1958, s. 189).

2.3.2 Limitující faktory

Takto nastíněná interakce vedla Batesona k určitému druhu fatalismu. Podle vlastních slov nebyl schopen nalézt žádný rozumný důvod, proč by nějaká kultura měla delší dobu přežít (Bateson, 2004).

První odpověď na otázku, jak je možné vysvětlit existenci stabilních vztahů mezi dvěma skupinami, potažmo jedinci, představuje koncept reciprocity. Symetrický vztah lze vymezit tak, že „členové skupiny A v jednání mezi sebou produkují vzorce chování A, B, C, ale pro jednání s členy skupiny B volí vzorce X, Y, Z. Obdobně skupina B užívá vzorce A, B, C mezi sebou, ale v jednání se skupinou A produkují vzorce X, Y, Z“ (Bateson, 1985, s. 68). Reciprocitu pak Bateson ilustruje situací, kdy členové dvou skupin pro vzájemné jednání sice volí vzorce X, Y odlišné od vzorců, které používají mezi sebou, ale namísto toho, aby reakcí na X bylo X, standardní odpovědí na X je Y. „V jednotlivých situacích je tedy chování asymetrické, ale prostřednictvím řady situací je dosaženo symetrie, jelikož někdy A předvede X, na které B odpoví Y a jindy A předvede Y a B odpoví pomocí X. ... Reciproční vzorec je vyvážený v rámci sebe sama, a proto nemá tendenci ke schizmogenezí“ (tamtéž, s. 69).

Pouhý koncept reciprocity však Batesonovi nemohl postačovat, jelikož věděl o případech (a takových byla většina), kde se jednalo o čistou symetrii, respektive komplementaritu. Navíc byl přesvědčen, že pouhé zavedení recipročních prvků do těchto vztahů by neneslo prakticky žádný dlouhodobý účinek, a v případě komplementární schizmogeneze by po čase dokonce mohlo

přispět k její progresi. Hledal tedy náležité omezující faktory, které by přílišnému rozvoji schizmogenních tendencí bránily.

Prvním takovým faktorem, který se mohl antropologovi přesvědčenému o kulturní standardizaci jedinců nabídnout, byl pochopitelně proces formování jedince. U étosu jatmulských mužů, především jejich sklonu k agresivitě, který se evropskému pozorovateli jevil jako nejvyhrocenější složka interakcí probíhajících v této kultuře, Bateson předpokládal existenci nějakých horních limitů tolerance dominantního chování, jež jsou jatmulským chlapcům v dětství vštěpovány.

Konkrétnějšího rozpracování se této problematice dostalo v článku *Bali: The Value System of a Steady State* (1949), kde se Bateson snaží objasnit skutečnost, že na Bali nebyly objeveny nápadné schizmogenní sekvence. Výsledky svého výzkumu shrnuje následovně: „(1) bylo zjištěno, že schizmogenní sekvence jsou na Bali vzácné; (2) byly prozkoumány výjimečné případy, ve kterých se takové sekvence vyskytují; (3) na základě tohoto zkoumání se zdá, že (a) obvyklé kontexty balijského sociálního života zabraňují kumulativní interakci a že (b) zkušenost z dětství Balijsce odvádí od hledání klimaxu v osobní interakci; (4) ukázali jsme, že určité pozitivní hodnoty spojené s rovnováhou, které jsou pro tuto kulturu typické, jsou v průběhu dětství začleněny do charakterové struktury jedinců“ (Bateson, 1985, s. 127).

Typickým příkladem omezování schizmogenních tendencí v dětství Balijsců je situace, kdy matka své dítě podněcuje k interpersonální aktivitě – například tím, že jej tahá za penis. To dítě nabudí a na několik okamžiků dochází ke kumulativní interakci. Avšak v okamžiku, kdy se dítě začne přibližovat určitému klimaxu této interakce, matčin zájem opadá. V tomto okamžiku dítě obvykle začíná s novou kumulativní interakcí, která přerůstá v záchvat vzteku. Na to matka buď začne hrát

roli diváka užívajícího si vztek dítěte, nebo v případě, že ji dítě napadne, jej odbude bez náznaku vzteku. „Pravděpodobně obecná tendence člověka k osobní kumulativní interakci je tak utlumena“ (tamtéž, s. 112-113).

Vedle formování jedinců pak podle Batesona mohou mít na progresivní vývoj schizmogeneze negativní dopad procesy, které by byly při neomezené působnosti samy progresivní, ale které jsou schizmogenezí vyváženy a schizmogenezi vyvažují.

V prvé řadě se jedná o kombinaci symetrických a komplementárních prvků. Bateson se domnívá, že možná žádný rovnovážný stav není čistě symetrický nebo čistě komplementární a že jen velmi malá „příměs“ vzorců druhého typu může přispět ke stabilizaci situace. Uvádí též ilustrativní příklad šlechtice z anglického venkova, který je s vesničany v převážně komplementárním a ne vždy příjemném vztahu. Ale „pokud se jednou do roka zúčastní venkovského kriketu (symetrická rivalita), může to mít až překvapivě silný účinek na snížení schizmogenního napětí v tomto vztahu“ (Bateson, 1958, s. 193). Z tohoto zorného úhlu bychom výše popsany výjev z Bali mohli interpretovat jako situaci, kdy matka na synovy snahy po symetrickém „boji“ reaguje typickými komplementárními vzorci.

Další možností omezení schizmogenního napětí je přesunutí důrazu na jiný pár vzorců chování při zachování stávajícího typu schizmogeneze. V jatmulské kultuře se tento typ omezení vykytuje v případech, kdy je obvyklá mužská eskalace krutosti převedena na soupeření v dosažení co možná nejvyšší míry šaškování. Symetrická povaha soupeření zůstala, avšak změna v jeho „objektu“ způsobila okamžitou úlevu.

Komplementární i symetrická schizmogeneze mezi dvěma skupinami může být též zmírněna či zastavena událostí, která tyto skupiny sjednotí v loajalitě či

opozici vůči nějakému vnějšímu prvku – např. symbolickému jedinci, nepřátelskému národu či nějaké neosobní okolnosti, která poskytne uspokojení nebo soužení oběma skupinám stejnou měrou.

Další typ omezení progresivních tendencí se týká pouze komplementárních vztahů, které se mimo jiné vyskytují ve všech typech hierarchie. V nich je vyjma nejnižší a nejvyšší pozice umožněno všem zúčastněným, aby své jednostranné komplementární vzorce směřující jedním směrem hierarchie (například „vzhůru“) kompenzovali odlišnými komplementárními vzorci („dolů“). Příkladem může být armádní hierarchie, kdy je vůči nadřízeným projevován respekt a submise, zatímco vůči níže postaveným dominance a hrdost.

K dočasnému polevení schizmogenního tlaku se váže též skutečnost, že konečné stadium jednotlivých schizmogenních sekvencí je pravděpodobně analogické orgasmu: „dosažení určitého stupně tělesného nebo neurálního zapojení či intenzity může být následováno uvolněním schizmogenního napětí“ (Bateson, 1985, s. 111). K tomu Bateson dodává, že vědomá či nevědomá touha po takovém uvolnění je možná důležitým faktorem, který účastníky podněcuje v jejich „boji“ a který jim brání v prostém opuštění situace. Má také za to, že tento náhled reprezentuje průběh progresivní schizmogeneze přesněji než názor, že její nárůst je omezen pouze faktory podobajícími se únavě. „Únavovou“ variantu popsali rodinní terapeuti při svém rozboru symetrické interakce mezi manželi: „V manželských konfliktech můžeme např. snadno pozorovat, jak chování partnerů eskaluje tak dlouho, dokud nedosáhne stavu tělesného nebo emočního vyčerpání, načež následuje období křehkého klidu zbraní do té doby, než partneři naberou dostatek sil pro další rundu“ (Watzlawick, 1999, s. 93). Je ovšem otázkou, zda by

se tato situace nedala lépe interpretovat jako uvolnění po dosažení určitého druhu emocionálního vyvrcholení.

V pozdějších textech se Bateson často vyjadřoval o své bezradnosti vyřešit problém kontroly schizmogeneze před nástupem kybernetiky. Nutno ovšem poznamenat, že již v prvním článku zabývajícím se schizmogenezí, tedy v roce 1935, uváděl jako hlavní potenciální limitující faktor zavedení komplementarity do symetrie a naopak. Co se změnilo s nástupem kybernetiky, byla nová konceptualizace této problematiky (schizmogeneze jako pozitivní zpětná vazba) a postulování existence komunikačních drah, které takovéto vyrovnávání činí nejen možným, ale též existenčně nutným pro veškeré komplexní systémy – jednalo se pochopitelně o koncept negativní zpětné vazby. Ve stabilních sociokulturních systémech tedy musí existovat zpětnovazebné smyčky, které při překročení určitého limitu progresu schizmogeneze aktivují schizmogenezi opačného typu.

2.3.3 Strukturální, sociologické a psychologické aspekty

V doslovu ke knize *Naven* Bateson tvrdí, že k identifikaci symetrické a komplementární schizmogeneze v různých aspektech jatmulské kultury dospěl nezávisle na sobě. V kapitole pojednávající o etologickém kontrastu, tedy jediné oblasti, kde schizmogenezi explicitně rozpoznal, dokonce píše: „Myslím, že bychom měli být připraveni studovat schizmogenezi ze všech úhlů pohledu, které jsem zastával – strukturálního, etologického i sociologického“ (Bateson, 1958, s. 175). Při opětovném čtení svého rukopisu však zjistil, že dvěma formám schizmogeneze se již on sám ze strukturálního i sociologického úhlu pohledu věnoval.

Sociologický aspekt kontrastu mezi symetrickými a komplementárními vztahy představuje rozdíl mezi takzvanými periferními a hierarchickými systémy. Základní charakteristiky periferního systému, jehož příkladem je jatmulská společnost, jsem uvedl při probírání sociální funkce obřadu *naven*. Ale hlavním rysem, který jej odlišuje od systémů hierarchických, je skutečnost, že při jeho případném rozštěpení vznikají „dceřiné“ skupiny se shodným souborem norem. V těchto společenstvích je totiž vzhledem k absenci centrální autority sociální kontrola uskutečňována prostřednictvím symetrické opozice skupin. Sankce jsou prosazovány v podobě hádek mezi dvěma skupinami, ke kterým dochází poté, co příslušník jedné z nich dojde k závěru, že jeho práva byla porušena. Rozštěpení je tedy téměř vždy následkem sporů mezi jedinci či skupinami.

Naproti tomu v hierarchických systémech dochází k sociálnímu štěpení obvykle v důsledku revolty proti propracovaným centralistickým hierarchiím, ať již jde o hierarchie právní, náboženské či vojenské. Jeho výsledkem pak jsou dvě skupiny s vzájemně odlišnými, obvykle protichůdnými tendencemi.

Již při zběžném pohledu je jasné, že sociální štěpení periferních systémů je založeno na progresi symetrické schizmogeneze, zatímco štěpení hierarchických systémů na schizmogenezi komplementární. V této souvislosti je zajímavé uvést, že ačkoli si Bateson před dokončením své knihy této identity vědom nebyl, jeho popis vzniku pojmu schizmogeneze obsahuje přesný rozbor typů sociálního štěpení: „Rozdíl mezi komplementární a symetrickou schizmogenezí je blízký rozdílu mezi schizmatem a herezí, kde hereze je pojmem užívaným pro rozštěpení náboženské sekty, při kterém je doktrína vydělující se skupiny protichůdná k doktríně skupiny mateřské, zatímco schizma je pojmem užívaným pro situaci, kdy mají dvě výsledné skupiny stejnou doktrínu, ale odlišnou, soupeřící politiku.

Navzdory výše zmíněnému jsem pojem schizmogeneze použil pro oba druhy jevů“ (Bateson, 1958, s. 177).

Ke strukturálnímu vyjádření dvou typů schizmogeneze se Bateson dopracoval při náročném rozboru dualistického myšlení, které u Jatmulů určuje klasifikaci vztahů mezi jedinci. To je charakteristické dvěma základními vzorci. Na základě prvního z nich jsou vztahy mezi dvěma jedinci považovány za analogické vztahu mezi mladším a starším sourozencem stejného pohlaví. Skrze tento typ dualismu, který Bateson označil jako „přímý“, jsou v Jatmulské kultuře kromě výše zmíněného vztahu nahlíženy též vztahy mezi bratrem a sestrou, manželem a manželkou či otcem a synem. Předlohou druhého typu dualismu, který Bateson nazývá „diagonálním“, je pak vztah mezi švagry, kteří si oba vzali sestru toho druhého. Je v něm tak zdůrazněna absolutní rovnost mezi zúčastněnými stranami. Objevuje se například ve vztazích mezi klany a moietami. Přímý dualismus je tedy obdobou komplementární schizmogeneze, zatímco diagonální je analogický se schizmogenezí symetrickou.

Ve všech svých definicích Bateson zdůrazňoval, že schizmogeneze se týká jak skupin, tak jedinců. V případě interakcí jednotlivců by symetrické a komplementární vzorce měly být podrobeny analýze ze strany sociální psychologie. Hlavní náplň této disciplíny Bateson vidí ve „studiu reakcí jedinců na reakce jiných jedinců“ (Bateson, 1958, s. 175). Má za to, že pokud se sociální psychologové vyhnou výrazům typu „sociální chování jedinců“ či „reakce jedinců na společnost“, budou konečně schopni nemísit studium psychologických procesů se studiem společnosti jako celku.

Za příklad zlobného působení schizmogenních tendencí vybírá problematiku manželských rozporů, které jsou nezdáka popisovány jako následek

tendencí identifikovat druhého partnera s vlastním rodičem. Podle Batesona může být takový názor z historického hlediska správný. Nepostihuje ale otázku, proč se manželství, které je zpočátku uspokojivé pro obě dvě strany, později stává problémem. Bateson tvrdí, že vztahy mezi matkou a synem jsou v naší kultuře organizovány kolem dominantní komplementární opozice péče-závislost. Pokud je pak tento vzorec (v jakémkoli rozvržení „rolí“) přenesen do manželství, může se stát výchozím bodem schizmogeneze, která nakonec manželství rozbije.

Z hlediska pozdějšího vývoje jsou též velice zajímavé Batesonovy úvahy nad úlohou schizmogeneze u schizofrenie. Je zde totiž poprvé naznačen obrat k chápání tohoto onemocnění v souvislosti s interpersonálními vztahy: „schizofrenik neřeší pouze svou vnitřní patologii ... ale též reaguje na ... osoby, které jej obklopují“ (Bateson, 1958, s. 180). Bateson je dále přesvědčen, že „schizmogeneze představuje významný faktor u neuróz i u psychóz ... Ve freudovské analýze a v systémech, které z ní vycházejí, je zdůrazněn diachronní pohled na jedince ... Ale mohlo by být také možné přimět pacienta, aby své reakce na osoby, které jej obklopují, nahlížel v synchronních pojmech tak, že by si uvědomil a byl schopen vědomě kontrolovat schizmogenezi, která se odehrává mezi ním a jeho blízkými“ (tamtéž, s. 181). A byla to právě tato linie uvažování, na kterou později navázali rodinní terapeuti při svém zpracovávání problematiky symetrických a komplementárních interakcí.

2.3.4 End-linkage

Gregory Bateson se podobně jako řada jiných antropologů v průběhu druhé světové války zapojil do výzkumů národního charakteru. Zabýval se například analýzou německých propagandistických filmů. Jeho nejvýznamnějším

příspěvkem je ale metoda studia kultury skrze bipolární charakteristiky nazvaná „end-linkage“, která se zrodila jako pokus o studium kombinací komplementárních témat v různých behaviorálních kontextech. End-linkage představuje podle Batesonových vlastních slov zásadní obrat v jeho myšlení: „Od tohoto momentu jsem se vědomě zaměřil na kvalitativní strukturu kontextů spíše než na intenzitu reakce. Fenomén end-linkage v první řadě prokázal, že kontextuální struktury mohou být samy zprávami“ (Bateson, 1985, s. 155), metazprávami, řekli bychom v batesonovském slovníku.

Při své obhajobě studia národního charakteru se Bateson vyrovnává s otázkou, zda je vůbec možné něco tak komplexního a diferenciovaného, jako jsou moderní evropské národy, studovat z holistické perspektivy. Jeho kladná odpověď je spojena s přesvědčením, že určité společenství lze stejně jako jedince nahlížet jako jedinou organizovanou entitu, v jejímž rámci dochází k neustálým interakcím mezi různými částmi či aspekty. Proto je podle něj potřeba „společný charakter“ studovat v pojmech vztahů mezi skupinami a mezi jednotlivci, které se v rámci daného společenství uskutečňují. A namísto rezignace v důsledku silné diferencovanosti národů, jež mají být podrobeny zkoumání, by podle Batesona výzkumníci měli vzorců těchto diferenciací využít jako „klíčů“ k národnímu charakteru.

Jiný důležitý závěr, který „připravil půdu“ pro aplikaci end-linkage a který je též výrazným momentem ve vývoji teorie schizmogeneze, spočívá v předpokladu, že komplementární párové vzorce jsou bytostně neoddělitelné: „Vše, co víme o mechanismech formování charakteru ... nás nutně vede k tomu, abychom tyto bipolární vzorce v rámci jedince považovali za jednotné. Pokud víme, že je daný jedinec učen otevřeným projevům poloviny některého z těchto vzorců, např.

dominance, můžeme s určitostí předpokládat ... že je do jeho osobnosti současně zaseta i druhá půlka – submise. Ve skutečnosti musíme na tohoto jedince pohlížet jako na trénovaného v dominanci-submisi, a ne pouze v dominanci nebo pouze v submisi“ (Bateson, 1958, s. 91).

Proto by se student národní povahy neměl spokojit s tvrzeními typu – „Němci jsou submisivní“ nebo „Angličané jsou rezervovaní“. „Podobně nebudeme mluvit o ‚paranoidním prvku v německém charakteru‘, pokud nebude možné prokázat, že ‚paranoidním‘ myslíme nějakou bipolární charakteristiku německo-německých či německo-zahraničních vztahů. Nebudeme ... konkrétní charakter definovat v pojmech jeho umístění na škále extrémní dominance – extrémní submisivita. Namísto toho se pokusíme pro náš popis využít nějaké škály typu ‚míra zájmu o‘ či ‚orientace na‘ dominanci-submisi“ (tamtéž, s. 34). Druhý závěr tohoto úryvku předznamenává onen „bod obratu“, o kterém jsem se zmínil na začátku tohoto oddílu.

Nejropracovanější ukázkou analýzy bipolárních témat Bateson předvedl při rozboru vztahu rodičů a dětí u americké a anglické střední třídy skrze triádu dominance-submise, péče-závislost a exhibicionismus-pozornost. Zatímco první dvě bipolarity jsou v obou kulturách rozvrženy stejně, tedy dominance (v případě Američanů poněkud lehčí) a péče na straně rodičů a submise a závislost na straně dětí, poslední pár má rozvržení inverzní.

V Americe jsou děti neustále povzbuzovány k předvádění své nezávislosti. Tato aktivita u nich představuje významný faktor v procesu jejich psychologického „odstavení“. Naproti tomu u anglických středních a vyšších tříd první poloviny minulého století bylo zvykem děti posílat do internátních škol. Nebylo tedy potřeba v každodenních interakcích zdůrazňovat jejich nezávislost. Klasickým příkladem je

konverzace při společných jídlech, kterou v Americe obstarávali téměř výhradně děti, zatímco v Anglii otec. Role posluchačů tak v Americe „zbyla“ na rodiče, kteří jsou ve zbylých dvou párech dominantní a pečující, zatímco v Anglii v ní byly děti, které jsou závislé a submisivní.

To podle Batesona vede k řadě nedorozumění mezi příslušníky obou národů. „Pro americké oko se Angličané jeví příliš často ‚arogantními‘, zatímco pro anglické oko se Američané jeví jako ‚chvástalové‘“ (Bateson, 1985, s. 102). Ona „arogance“ Angličanů je zapříčiněna spojením exhibicionismu s dominancí. Angličan je při veřejném vystupování přesvědčen, že se nalézá v dominantní roli. Že záleží pouze na něm, co publiku předvede, a že publikum má na vybranou pouze to, zda bude vystoupení akceptovat, nebo zda odejde. Svou „aroganci“ vnímá jako přirozený projev této role. Američanovi se ale toto arogantní chování jeví jako namířené proti publiku. „Chvástání“ na straně Američana je pak pochopitelně způsobeno kombinací exhibicionismu se submisivní rolí. Vychloubáním a přílišným mluvením se jedinec vychovaný v americké středostavovské rodině pokouší pouze o vyjádření respektu k partnerovi v hovoru. Angličan, pro kterého je takové chování neoddělitelně spjata s dominancí, bude celou situaci interpretovat jako pokus o získání dominance či vyjádření nadřazenosti.

V souvislosti s válečným děním si Bateson všímá skutečnosti, že zatímco Američané a Angličané nejenergetičtěji reagují na symetrické podněty, Německá společnost je založena spíše na komplementární hierarchii dominance-submise. Při válečném úsilí se tento rozdíl projevuje tím, že zatímco pro národ orientovaný na komplementární vztahy je známka slabosti nepřítele pobídkou k ještě většímu snažení, pro symetricky orientované národy je nejsilnějším stimulem k aktivitě

vědomí síly nepřítele. Proto by se podle Batesona ve válečné propagandě spojenců neměly katastrofy války mírnit způsobem, jakým to bylo činěno v německých propagandistických filmech. „Kdykoli nás naši nepřátelé porazí, můžeme tuto skutečnost maximálně využít jako výzvu a podnět k ještě většímu úsilí“ (tamtéž, s. 104). Dodává však, že vzhledem k rozebírané americké potřebě projevovat soběstačnost, jsou určité projevy sebechvály nezbytné: „Drsná strava ,krve, potu a slz‘ může být dobrá pro Angličany; ale Američané, přestože jsou neméně závislí na symetrické motivaci, se nemohou cítit důležitě, pokud jsou živeni pouze katastrofami“ (tamtéž).

Kontrast komplementární a symetrické orientace se podle Batesona nutně promítne i do poválečného uspořádání Evropy. Brát by se na něj tak měl ohled především při promýšlení budoucí mírové smlouvy. Ačkoli bude muset mít nutně komplementární povahu, bylo by nebezpečné ji vystavět kolem prostých motivů dominance-submise. Pokud by totiž Němci byli postaveni do výrazně submisivní role, byli by ochotni dodržovat ji jen za podmínek velice tvrdého zacházení. A spojenci se svou primárně symetrickou orientací nejsou podle Batesona psychologicky vybaveni na vymáhání tvrdé smlouvy. Mnohem prospěšnější by tak byl pokus o zdůraznění jiné varianty komplementárního páru – nejlépe péče-závislost: „jaké motivační vzorce můžeme vyvolat mezi těmi, kteří dávají jídlo a těmi, kteří ho přijímají ve vyhladovělém poválečném světě?“ (tamtéž, s. 105).

2.3.5 Metakomplementarita a pseudosymetrie

Za příklad aplikace teorie schizmogenezise v psychoterapeutické oblasti jsem vybral práci *Pragmatika lidské komunikace* (1967), která vyjma Batesonových

textů představuje asi nejlepší dílo shrnující výsledky výzkumů týmu z kalifornského Palo Alta, v jehož čele Bateson stál.

Watzlawick, Bavelasová a Jackson shrnují symetrickou a komplementární interakci následovně: „V prvním případě mají partneři tendenci odrážet chování toho druhého, a tak jejich interakce může být nazvána *symetrickou*. Slabost nebo síla, dobro nebo zlo nejsou podstatné, protože rovnost může být zachována v každé z těchto oblastí. Ve druhém případě doplňuje chování jednoho partnera chování druhého, a tím vytváří odlišnou behaviorální podobu a nazývá se komplementární. Symetrická interakce je pak charakterizována rovností a minimalizací rozdílů, zatímco komplementární interakce je založena na maximalizaci rozdílů“ (Watzlawick, 1999, s. 60), a dospívají až k zásadnímu prohlášení: „Všechny komunikační výměny jsou buďto symetrické nebo komplementární v závislosti na tom, jsou-li založeny na rovnosti či rozdílů“ (tamtéž, s. 61).

V rámci komplementárního vztahu partnerů pak rozlišují dvě pozice. První z nich by se dala označit výrazy *superiorní*, *primární* či „one-up“ a druhá jako *inferiorní*, *sekundární*, respektive „one-down“. Z hlediska terapeutického uvažování je ale velice důležité nesměšovat tyto pojmy s termíny jako „dobrý“ a „špatný“ či „silný“ a „slabý“. Komplementární vztah má totiž obdobně korespondující charakter jako vztah symetrický. Je v něm sice vyvoláváno chování nepodobné, avšak toto chování je v rámci daného vzorce odpovídající. Jeden partner nevnucuje komplementární vztah druhému, ale předpokládá určitý způsob chování, pro který zároveň vytváří podmínky, přičemž to samé činí i druhý partner.

Zmínění autoři koncept symetrických a komplementárních interakcí rozšiřují o interakce *metakomplementární* a *pseudosymetrické*. Rozdíl mezi těmito

dvojicemi spočívá v tom, že při „meta-“ a „pseudo-“ interakcích jedna ze zúčastněných osob druhou do komplementárního respektive symetrického vztahu nutí, či záměrně nechává tento vzorec rozvinout. Taková osoba pak vlastně celý vztah na vyšší úrovni (metaúrovni) ovládá. U metakomplementárních interakcí se jedná především o situace, kdy jedna osoba záměrně nechá druhou, aby se o ni starala, a tím se cíleně dostává do podřízeného postavení.

Je jasné, že tyto nové kategorie jsou původní Batesonově představě značně vzdáleny. Autoři však správně uvádějí: „Této potenciálně nekonečné regresi se můžeme vyhnout, připomeneme-li si již dříve zmíněný rozdíl mezi pozorováním behaviorálních redundancí a jejich odvozených významů ve formě mytologií. To znamená, že se zajímáme, *jak* se dvojice chová, aniž by nás zajímalo proč (si myslí, že) se tak chovají“ (tamtéž, s. 60). Přesto jsou podle nich tyto kategorie užitečné, jelikož pokud jedinci užijí různých rovin komunikace k vyjádření rozličných vzorců, mohou vznikat komunikační paradoxy, jež mají pro potenciální terapeutické působení stěžejní význam.

Patologie se u symetrické interakce týká eskalace, která je charakterizována „více či méně otevřeným bojem“ (tamtéž, s. 93). Watzlawick se svými kolegy tento „boj“ spojují s odmítáním partnerovy sebedefinice.¹⁰ Stabilní symetrický vztah se pak údajně vyznačuje schopností akceptace druhého takového, jaký je, což umožňuje realistické vzájemné potvrzování sebedefinic obou partnerů.

Poruchy komplementarity jsou naproti tomu zaleženy na znehodnocování partnerovy sebedefinice. Typickým příkladem je situace, kdy jedna osoba („A“) vyžaduje od druhé osoby („B“) potvrzení své sebedefinice, která je však v rozporu

---

¹⁰ Obdobný „trend“ je možné zaznamenat i v dalších pracích věnovaných rodinné terapii, kde je schizmogenezé dáována do souvislosti s takovými výrazy, jakými jsou „mocenské boje“, „zhoubné zaklesnutí“, „manželský rozkol“ či „pozitivní vzájemnost“ (Simon, 1995).

s obrazem, který má B o A . Jelikož je vztah A a B komplementární, dostává se B do určité tísně. Musí pozměnit svou sebedefinici tak, aby se stala komplementární k sebedefinici A . Nutnost této „korekce“ je dána povahou komplementárního vztahu, v jehož rámci je udržitelná jen taková sebedefinice, která komplementárně odpovídá sebedefinici partnerově. V takovéto situaci se pak jeden či oba partneři postupně cítí čím dál více frustrovaní a odcizení.

Uvedené poruchy pak mají být „léčeny“ na základě Batesonova předpokladu, že dva typy schizmogeneze se vzájemně vyrovnávají: „oba tyto vzorce se navzájem mohou stabilizovat, dojde-li v jednom z nich k poruše ... je nejenom žádoucí, ale dokonce nevyhnutelné, aby se partneři v některých případech chovali symetricky a v jiných zase komplementárně“ (tamtéž, s. 92) a dále: „Tato okolnost má pro terapii svůj význam, protože během léčby těchto případů lze minimálně teoreticky docílit změn zavedením symetrie do komplementarity nebo obráceně“ (tamtéž, s. 94).

3. Bateson psycholog

Jestliže existuje nějaký obor, ve kterém je Gregory Bateson považován za skutečného „klasika“, pak je to rodinná, respektive systemická terapie. Jeho dominantní postavení v takto orientovaných psychoterapeutických proudech dokumentují von Schlippe a Schweitzer slovy: „‚Poločas‘ systemických myšlenkových přístupů je relativně krátký, uvnitř systemických přístupů stíhá jedna malá změna paradigmatu druhou, je spíš zapovězeno odvolávat se na autory, k jejichž zveřejnění došlo už před delší dobou, snad s výjimkou ‚sv. Batesona‘“ (Schlippe, 2001, s. 37). Obdobně se o Batesonově přínosu vyjadřuje Elsa Jonesová: „Kdykoli rodinní terapeuti hledají nové myšlenky, jsou přes všechn odpor k zastaralým názorům všechny naše odpovědi zakořeněny ve vyzvednutí některého aspektu díla Gregory Batesona“ (Jonesová, 1996, s. 40).

Termíny „rodinná terapie“ a „systemická terapie“ se mimo jiné vztahují ke dvěma způsobům využití Batesonova díla. Zatímco rodinná terapie v podobě Haleyovy strategické rodinné terapie či Watzlawickovy komunikační psychoterapie, tedy těch směrů rodinné terapie, které více méně přímo navazovaly na výzkumy tzv. paloaltského týmu, se logicky orientovala na Batesonovy konstrukty rozvíjené v padesátých letech minulého století v rámci tohoto týmu, tzv. systemická terapie se pokouší využívat především Batesonovy pozdější epistemologické úvahy. Tato část mé práce bude primárně zaměřena na první ze zmíněných skupin Batesonových koncepcí.

Ačkoli sám Bateson o svých teoretických konceptech až na výjimky nemluvil jako o konceptech „psychologických“ (spíše je uváděl jako příspěvky

k psychiatrii¹¹), domnívám se, že je lze v „klasickém“ pojetí psychologických subdisciplin zařadit na pomezí klinické a sociální psychologie. Mám také za to, že svým důrazem na zkušenostní komponentu determinace lidské psychiky představují zajímavý příspěvek ke kulturologické disciplíně „psychologie kultury“.

3.1 Teorie logických typů

Vyjma většiny antropologických textů prostupuje teorie logických typů prakticky celé Batesonovo dílo, a představuje tak jeden z nejvýraznějších „spojujících vzorců“ idejí tohoto autora. Hierarchii logických typů mimo jiné zařadil mezi šest základních „kritérií mentální činnosti“, která ve zhuštěné podobě shrnují základní systémové charakteristiky, k nimž došel na základě svého rozpracování kybernetiky, systémové a komunikační teorie a teorie informace. Považuji proto za vhodné na následujících několika stranách tuto teorii a způsob, jakým s ní Bateson pracoval, poněkud blíže osvětlit.

Autor teorie logických typů, anglický filozof a matematik Bertrand Russell formuloval její základní principy především v jedné ze svých nejvýznamnějších prací *Principia Mathematica* (1910-1913), jejímž spoluautorem byl Russellův učitel, slavný filozof Alfred North Whitehead: „Cokoli zahrnuje *všechny* prvky nějakého souboru, nesmí být jedním z jeho prvků;‘ nebo naopak: ‚Jestliže určitý soubor – za předpokladu, že by tvořil celek, – obsahuje prvky, jež by se daly definovat jen pomocí tohoto celku, pak takový soubor netvoří žádný celek“ (Russell, 1967, s. 52). K těmto názorům Russell dospěl na základě svého rozboru paradoxů obsažených v Cantorově teorii množin. Ty jsou podle něj podmíněny

---

¹¹ Tvrdil dokonce, že mezi způsobem uvažování psychiatrů a psychologů leží „propast“ jednoho logického typu, jedné úrovně abstrakce.

„bludným kruhem“, spjatým s nesprávně utvořenými celky: „Tento bludný kruh vzniká z předpokladu, že nějaký soubor objektů může obsahovat prvky, jež lze definovat pouze pomocí tohoto souboru jako celku. Tak se například předpokládá, že soubor výroků obsahuje výrok, jenž konstatuje, že ‚všechny výroky jsou buď pravdivé, nebo nepravdivé‘ ... Dříve než se výraz ‚všechny výroky‘ může stát správně utvořeným celkem, musíme jej nějak omezit a každé omezení, které z něho činí správně utvořený celek, musí být tvrzením o celku, a tudíž do tohoto celku nespadá“ (tamtéž, s. 52-53), či konkrétněji: „slova ‚pravdivý‘ a ‚nepravdivý‘, jsou-li vztažena na věty nějakého daného jazyka, vyžadují vždy jiný jazyk vyššího řádu, aby je bylo možno adekvátně definovat“ (Russell, 1975, s. 86).

Russellova teorie logických typů mimo jiné takto „vyřešila“ slavný Epimenidův paradox – měli bychom spíše říci, že jej „zakázala“. Tento paradox vyplývá z autoreferenční vlastnosti jazyka, tedy ze schopnosti hovořit o sobě samém. V klasické podobě zní následovně: „Epimenidés, který byl Kréťanem, řekl: ‚Všichni Kréťané jsou lháři.‘“ V tomto tvrzení jsou „spleteny“ dva různé logické typy. Prvním je konkrétní výrok konkrétního Kréťana a druhým je výrok týkající se všech výroků všech Kréťanů. Konkrétní výrok tedy činí výpověď o celku výroků, která, jak jsem uvedl, do tohoto celku spadat nemůže. Z hlediska komunikační teorie je ilustrativnější novější verze Epimenidova paradoxu nazývaná „paradox lháře“, která má podobu výroku „Teď lžu“. Rozpor v tomto výroku lze totiž formulovat v pojmech rozdílu mezi takzvaným „objektovým jazykem“ a „metajazykem“, tedy jazykem o jazyce. Ve výpovědi v objektovém jazyce je zde totiž současně „obsažena“ výpověď v metajazyce, která objektovou výpověď klasifikuje jako nepravdivou, a jako taková je vyššího logického typu.

Dalším typem paradoxu, který ilustruje nutnost existence diskontinuity mezi různými logickým typy, je paradox „třídy všech tříd, které nejsou samy svým prvkem“. Vezměme například třídu všech cvrčků, kteří kdy žili na této planetě, a po jejím vymezení rozdělme celé logické univerzum na třídu všech cvrčků a třídu všech ne-cvrčků. Následuje otázka, zda zmíněné třídy mohou být samy svým prvkem. Pokud jde o třídu všech cvrčků, je jasné, že tato třída, ať už je čímkoli, cvrčkem rozhodně není. Avšak v případě třídy ne-cvrčků je docela dobře možné konstatovat, že tato třída cvrčkem není, a tudíž může být svým vlastním prvkem. Rozpor se nám vyjeví, pokud postoupíme o jednu úroveň abstrakce výše a na základě řečeného vymezíme třídu všech tříd, které jsou svým vlastním prvkem (kam bychom mohli zařadit třídu ne-cvrčků) a třídu všech tříd, které nejsou svým vlastním prvkem (která by mohla zahrnovat třídu cvrčků). Druhou jmenovanou třídu totiž ve skutečnosti nelze logicky vymežit. Pokud nebude svým vlastním prvkem, bude spadat do třídy všech tříd, které nejsou samy svým prvkem. Pak ale bude sama svým prvkem, a nebude tudíž moci být třídou, která není svým prvkem. A naopak, pokud bude svým vlastním prvkem, bude muset být třídou, která není svým prvkem, a tudíž nebude moci být prvkem sama sebe. Tyto úvahy vedou k zásadnímu tvrzení, že žádná třída nemůže svým vlastním prvkem. A nemůže být ani jednou z položek, které jsou (na stejné logické úrovni) klasifikovány jako její nečlenové.

Podle Batesona je Russellovo trvání na dodržování tohoto pravidla možné výlučně v rámci formální logiky: „Ale vše, co se učíme z takové kritiky je to, že by bylo chybou ... předpokládat, že mentální procesy a komunikační zvyky savců odpovídají logickým ideálům. Kdyby totiž lidské myšlení a komunikace vždy odpovídaly ideálu, Russell by nemohl ideál zformulovat“ (Bateson, 1985, s. 180),

či dále: „Ačkoli v rámci formální logiky existuje pokus o zachování diskontinuity mezi třídou a jejími členy, tvrdíme, že v psychologii skutečné komunikace je tato diskontinuita neustále a nevyhnutelně nedodržována“ (tamtéž, s. 202). Přesto se Bateson domnívá, že teorie logických typů může vědcům poskytnout důležité vodítko pro klasifikaci jevů spjatých s učením a pro porozumění různým komunikačním úrovním. Může též pomoci k identifikaci paradoxů, ke kterým dochází v interpersonální (či dokonce v intrapersonální) komunikaci. Watzlawick, Bavelasová a Jackson tyto antinomie nazývají pragmatickými paradoxy a vymezují je vůči paradoxům logicko-matematickým (třída všech tříd) a sémantickým („Teď lžu“) (Watzlawick, 1999).

Hierarchickou strukturu logických typů lze podle Batesona „budovat“ několika způsoby. V komunikační teorii je nejjednodušším způsobem užití předložky „o“. Řada pak bude mít následující podobu: „zpráva“, „zpráva o zprávě“, „zpráva o zprávě o zprávě“, respektive „komunikace“, „komunikace o komunikaci“, „komunikace o komunikaci o komunikaci“, atd. V praxi se ale častěji užívá předpony „meta“: „komunikace“, „metakomunikace“, „meta-metakomunikace“. Obdobným způsobem Bateson zachází i s pojmem „kontext“: „kontext kontextu“, „kontext kontextu kontextu“, atd. V případech, kde není předmětem zkoumání sama komunikace, lze tuto hierarchii vystavět i prostřednictvím vršení „změny“ na „změnu“. S tímto případem je možné se setkat například v klasické fyzice, kde rychlost je změnou polohy, zrychlení je změnou rychlosti (či změnou změny polohy), změna zrychlení je změnou změny rychlosti, atd.

Z posledního typu výstavby hierarchie logických typů pramení též důležitý poznatek týkající se studia sociokulturních systémů. Podle Batesona jsou výroky o změně systému nutně vyššího logického typu než výroky o systému ve stabilním

stavu. V této diskontinuitě pak spočívá zásadní „propast“ mezi synchronními a diachronními antropologickými přístupy. Pokud vědec studuje nějakou kulturu a nemůže najít vhodný jazyk pro popis její změny, měl by si „představit systém o jeden stupeň komplexnější a vypůjčit si od něj jazyk vhodný pro popis změny v systému jednodušším“ (Bateson, 1958, s. 299). Stejné pravidlo lze aplikovat i na studium osobnosti: „Jazyk pro popis změny charakteru musí být vždy vyššího typu než popis charakteru; jazyk pro popis psychiatrické etiologie či psychoterapie, které se oba dovolávají změny, musí být vždy abstraktnější, než jazyk diagnózy“ (tamtéž).

Samotný proces vytváření představy změny je založen na něčem, co Bateson ke konci svého života nazval metodou „dvojího či mnohonásobného srovnávání“. Tu dokumentoval na příkladu binokulárního vidění: „*rozdíl* mezi informacemi z jedné sítnice a informacemi z druhé sítnice je sám informací o informaci *odlišného logického typu*. Z tohoto nového druhu informace získává hledící subjekt další *rozměr* svého vidění“ (Bateson, 2006, s. 67). Podobným způsobem vědec studující daný sociokulturní systém porovnává dva či více jeho stabilních stavů v různých časech, a jejich srovnáním dosahuje obrazu změny, který je však oproti původním popisům stabilních stavů vyšší úrovně abstrakce, tedy vyššího logického typu.

Hierarchii logických typů lze také aplikovat na pojetí vztahu mezi celkem a částí, respektive mezi systémem a prostředím. „Celek je vždy v metavztahu se svými částmi“ (Bateson, 1985, s. 267). Jinými slovy, celek či prostředí je vždy vyššího logického typu než část nebo systém. Pokud pak postoupíme o jednu příčku hierarchie výše, stane se celek částí nějakého většího celku a prostředí zahrnující daný systém se stane systémem v nějakém širším prostředí, kdy větší

celek i širší prostředí jsou opět vyššího logického typu než celek a prostředí původní.¹² Obdobně lze reformulovat vztah kontextu a obsahu. Kontext je vždy vyššího logického typu než jeho obsah, ale sám se může stát obsahem nějakého vyššího kontextu. Takovéto hierarchie mohou podle Batesona hypoteticky tvořit nekonečné řady.

Otázku, zda Russellovy typy reálně „existují“ v sociokulturních systémech, které vědec studuje, pokládá Bateson za filozofický problém přesahující možnosti sociálního vědce. „Pro vědce stačí zaregistrovat, že logické typování je nezbytnou součástí vztahu mezi jakoukoli osobou, která popisuje, a jakýmkoli systémem, který je popisován“ (Bateson, 1958, s. 294). Vědec by podle něj měl tento fenomén akceptovat a využít, jelikož je tak jako tak nevyhnutelný. Proto by jeho věda, tj. jeho souhrn zpráv o systému, měla být zkonstruována takovým způsobem, aby ji bylo možné zanést do více či méně komplexního diagramu logických typů.

Obraťme na závěr pozornost zpět na oblast mezilidské komunikace a na nejvýraznější přínos teorie logických typů k její analýze. Uvedl jsem, že podstatou paradoxu lháře je přítomnost metasdělení, které prosté sdělení klasifikuje jako nepravdivé. Tato metasdělení lze rozdělit do dvou základních kategorií. První oblastí jsou sdělení metajazyková, jejichž předmětem je sám jazyk. Příkladem může být věta: „Slovo ‚cvrček‘ necvrká“. Druhou skupinu tvoří sdělení, jejichž předmětem je vztah mezi mluvčími: „Můj výrok o tom, že cvrček necvrká, byl přátelský.“ Tato sdělení se nazývají metakomunikačními a jejich hlavním „úkolem“ je informování příjemce o tom, jaké povahy dané sdělení je, tedy zda je míněno přátelsky, nepřátelsky, žertem, atp.

---

¹² Tato ekvivalence vztahů celek-část a systém-prostředí se ale netýká koncepce autopoietických systémů.

Naprostá většina metajazykových i metakomunikačních sdělení tuto verbalizovanou podobu pochopitelně nemá a zůstává implicitních. Přesto mají pro člověka zásadní význam: „Schopnost komunikovat o komunikaci, komentovat smysluplné jednání druhých i své vlastní, je pro úspěšnou sociální interakci naprosto nezbytná. Ve všech normálních vztazích je obsažena nepřetržitá vzájemná výměna metakomunikačních zpráv typu: ‚Co tím myslíš?‘, ‚Proč jsi to udělal?‘ nebo ‚Děláš si legraci?‘“ (Bateson, 1985, s. 215). V mezilidské komunikaci jsou metakomunikační zprávy obvykle „přenášeny“ neverbálními signály zahrnujícími tón hlasu, dikci, gesta či výraz tváře, které se všechny řadí do oblasti analogické komunikace. Než tedy přistoupím k rozboru specifického rozporu mezi logickými typy – úrovní sdělení a metasdělení – bude užitečné zmínit se o základní distinkci komunikační teorie – rozlišení analogické a digitální komunikace.

3.2 Analogická a digitální komunikace

Distinkce analogická¹³ versus digitální komunikace představuje jeden ze základních axiomů komunikační teorie. V souvislosti s interdisciplinarností kybernetiky a následným rozvojem informačních technologií postupně stoupla i popularita těchto pojmů. Lze se s nimi mimo jiné setkat v otázkách fungování lidského mozku, v problematice vztahu genetické informace a tělesného tvaru či v otázce smyslového vnímání. Ačkoli se ve všech těchto případech jedná o specifické oblasti komunikace, omezím se v tomto oddíle na příklady „nefyziologické“ komunikace.

---

¹³ Pojem „analogická“ zde upřednostňuji před technicistnějším pojmem „analogová“, který je ve spojitosti s adjektivem „digitální“ užíván častěji. Vedle jiného tím upomínám na to, že Bateson pod hlavičku „analogická komunikace“ zahrnoval též oblasti mýtu či umění. Tento úzus ostatně není v rozporu se samotným Batesonem, jenž preferoval výraz „analogic“ před výrazem „analogue“.

Digitální komunikace je diskrétní – nespojitá, primárně jsou v ní projednávány „objekty“ – věci a osoby, souvislost použitých reprezentací a reprezentovaných objektů je čistě arbitrární a v mezilidské komunikaci je obvykle spjata s obsahovou složkou sdělení. Typickým příkladem je verbální komunikace člověka. V oblasti výpočetní techniky, ve které má tento pojem svůj původ, se tak nazývají zařízení, která pracují s čísly, „tato čísla jsou náhodně přiřazenými kódy, které se podobají skutečným veličinám asi stejně jako telefonní čísla udělená telefonním účastníkům“ (Watzlawick, 1999, s. 53). „Mezi jedním číslem a tím následujícím je skok, podobně jako mezi „odezvou“ a „žádnou odezvou“ u digitálních systémů: skok mezi ‚ano‘ a ‚ne‘“ (Bateson, 2006, s. 100). „Nejjednodušším“ digitálním jazykem je binární kód, který pracuje pouze se dvěma znaky („0“ a „1“). Pro digitalizaci je tedy nezbytným předpokladem existence rozdílu, byť by měl tuto elementární podobu. Bazální charakteristiky systémů pracujících na základě digitálních kódů vhodně ilustruje příklad zvukového záznamu: „U digitálního záznamu je zvuková vlna na vstupu ‚rozkouskována‘ a jednotlivé úseky v podobě čísel uloženy do paměti. Při přehrávání je pak spojitá zvuková vlna více či méně přesně rekonstruována v závislosti na kvalitě digitalizovaných dat. Digitální záznam zvuku se zvukové vlně nijak nepodobá (není jí analogický)“ (Reifová, 2004, s. 98).

Naproti tomu analogická komunikace je spojitá, jejím předmětem jsou v první řadě vztahy, existuje v ní zásadní podobnost mezi tím, co je vyjadřováno, a tím, jak je to vyjadřováno, a v mezilidské komunikaci je obvykle obsažena jako metakomunikační sdělení vymezující či odrážející vztah mezi mluvčími. „Čistá“ analogická komunikace bez vazby na digitální složku je ale charakteristická absencí metakomunikačního rámce. Typickým příkladem je neverbální

komunikace člověka či přesněji paralingvistické a kinetické signály, tedy tělesné pohyby, bezděčné napětí volních svalů, změny výrazu tváře, změny v dikci, tón hlasu či rytmus dýchání, a komunikace preverbálních savců.¹⁴ U analogových počítačů pak mají data formu kontinuálně se měnících veličin, např. intenzity elektrického proudu či stupně otáček. Zvukový záznam nahraný na gramodesku pak je „v podstatě miniaturou samotného zvuku. Drážka v desce kopíruje tvar zvukové vlny – je jí analogická. Gramofon tyto vlny zesiluje a přeměňuje ve chvění membrány reproduktoru, tedy na slyšitelný zvuk“ (tamtéž).

Některé ze zmíněných charakteristik analogické komunikace si zaslouží zvýšenou pozornost.

Skutečnost, že tato komunikace je téměř výlučně orientována na vztahy a že spočívá ve vysílání částí interakčních vzorců, dokumentuje Batesonem často uváděný příklad s kočkou, která se dožaduje jídla: „Když se vám kočka pokouší říci, abyste jí dali jídlo, co dělá? Nemá slovo pro jídlo či mléko. Pokouší se provádět pohyby a vydávat zvuky, které odpovídají pohybům a zvukům, jež kotě vydává v přítomnosti své matky. Pokud bychom se pokoušeli přeložit koččinu zprávu do slov, neměli bychom říci, že křičí ‚Mléko!‘ Říká spíše něco jako ‚Mami!‘ Nebo možná ještě lépe: ‚Závislost! Závislost!‘ Kočka mluví v pojmech vzorců vztahů, a je na vás, abyste vyvodili z této promluvy *deduktivní* krok – abyste usoudili, že to, co chce, je mléko. Nezbytnost tohoto deduktivního kroku je tím, co odlišuje komunikaci preverbálních savců od komunikace včel na jedné straně a od lidských jazyků na straně druhé“ (Bateson, 1985, s. 367).

---

¹⁴ Bateson si v této souvislosti všímá zajímavé skutečnosti, že primárními původci těchto signálů jsou u suchozemských savců smyslové orgány. Tyto orgány tedy nelze považovat za výlučné „přijímače“ signálů, ale též životně důležité „vysílače“. U člověka je tento fakt reprezentován především významem očního kontaktu.

Dále jsem uvedl, že v lidské komunikaci má analogická složka obvykle podobu metakomunikačního sdělení, které nám říká, jakého druhu daná verbální zpráva je, či přesněji, jak je míněna. Nonverbální signály jsou tedy určitým psychologickým rámcem nebo (jak říká Bateson) „značkovačem kontextu“ verbálního sdělení, a musí tak být vyššího logického typu. Do centra pozornosti rodinné terapie se distinkce analogické versus digitální dostala v návaznosti na předložení teorie dvojné vazby Gregory Batesonem a jeho spolupracovníky. „Ta popisovala, co se stane, když si verbální a neverbální výpovědi vzájemně protiřečí“ (Simon, 1995, s. 18). Tímto konstatováním prozatím hypotézu dvojné vazby opustíme, neboť jí bude vyhrazena jedna z následujících kapitol.

Bateson věnoval zvýšenou pozornost otázce, proč je pro člověka téměř nemožné dosáhnout v oblasti neverbální komunikace alespoň přibližné míry volní kontroly, která je příznačná pro komunikaci digitální. Již bylo řečeno, že analogická komunikace se týká primárně vztahů mezi jedinci. Falzifikace takových komunikačních výměn by se v lidských společenství podle Batesona stala základem řady patologických procesů. „Z pohledu adaptace je tudíž důležité, aby tento diskurz probíhal pomocí technik, které jsou poměrně nevědomé a které nemohou plně podléhat volní kontrole ... překlad kinetických a paralingvistických zpráv do slov by znamenal nepřípustnou falzifikaci, která by nebyla způsobena pouze lidským sklonem k pokusům o falzifikaci výroků o „citech“ a vztazích a zkresleními, která nezbytně nastanou, když jsou produkty jednoho systému kódování rozloženy na premisy jiného, ale především skutečností, že všechny takové překlady propůjčují více či méně nevědomým a mimovolním ikonickým zprávám vzezření vědomého záměru“ (Bateson, 1985, s. 413).

Analogická komunikace tedy plní funkce, pro které je verbální jazyk naprosto nevhodný. Přesto i v digitálním jazyce máme slova, která se k vlastnostem vztahů odkazovat pokouší – „láska“, „závislost“, „úcta“, ad.¹⁵ Ty ale podle Batesona při projednávání vztahu fungují jen velice chabě: „Když řeknete dívce ‚Miluji tě‘, bude pravděpodobně větší pozornost věnovat doprovodné kinetice a paralingvistice než samotným slovům“ (tamtéž, s. 374). Nicméně existuje oblast, kde se určití jedinci o překlad analogických sdělení do digitálního kódu intenzívně snaží: „Psychoterapie se bezpochyby v mnoha směrech zabývá korektní a korektivní digitalizací analogového, a úspěch či neúspěch každé interpretace bude záviset jak na schopnosti terapeuta překládat z analogového do digitálního, tak také na pacientově ochotě vzdát se svých vlastních digitalizací ve prospěch příhodnějších a zralejších“ (Watzlawick, 1999, s. 87). Domnívám se však (a Bateson by se mnou jistě souhlasil), že výrazy jako „zralejší“ a „příhodnější“ jsou v souvislosti s interpretační mnohovrstevnatostí analogického materiálu poněkud nepatřičné.

Asi nejzajímavějším Batesonovým „počinem“ v koncepci analogické a digitální komunikace je identifikace těchto modů s primárním a sekundárním procesem v přibližném Freudově smyslu: „Předmět diskurzu primárního procesu se od předmětu jazyka či vědomí odlišuje. Vědomí mluví o věcech či osobách, k nimž připojuje vlastnosti. V primárním procesu věci či osoby obvykle identifikovány nejsou a promluva je zaměřena na *vztahy*, jejichž výskyt je mezi nimi prohlašován. Toto je opravdu pouze jiný způsob jak říci, že diskurz primárního procesu je metaforický. Metafora ponechává vztah, který ‚ilustruje‘,

---

¹⁵ Občas se uvádí, že pokus o plnou digitalizaci analogické stránky komunikace můžeme nalézt v oblasti elektronické komunikace – v e-mailech a krátkých textových zprávách. Proti této argumentaci je nutné namítnout, že takzvané „smajlíky“ představují ikonické (tj. analogické) reprezentace, a spíše tak svědčí o nezastupitelnosti analogického kódu.

nezměněn, zatímco *relata*¹⁶ nahrazuje jinými věcmi či osobami“ (Bateson, 1985, s. 140). Do sféry analogické komunikace tak lze zahrnout i oblasti snu, mýtu, umění či náboženské symboliky.

Při vymezování charakteristik primárního procesu se Bateson opírá o poznatky, k nimž dospěli psychoanalytici na základě zkušeností s interpretacemi snů a se vzorci volných asociací: „produkty“ primárního procesu postrádají prostý zápor, identifikaci slovesného způsobu, časové určení a (jak již bylo řečeno) jejich povaha je metaforická. „Stejná omezení platí pro umělce, snícího, subhumánního savce či ptáka“ (tamtéž).

Ze zmíněných rysů se v savčí interakci „nejobtížněji“ překonává absence prostých negativ. Zvířata jsou totiž nucena ke sdělení opaku toho, co mají na mysli, za účelem vysvětlení skutečnosti, že to, co míní, je opakem toho, co sdělují. Tuto spletnost si můžeme objasnit Batesonem oblíbeným příkladem dvou psů, kteří si chtějí vyměnit sdělení – „Nechystáme se bojovat“: „Ale jediným způsobem, jak v ikonické (tj. *analogické*) komunikaci zmínit boj, je vycenění zubů. Po té je potřeba odhalit, že tato zmínka boje byla ve skutečnosti pouze průzkumná. Psi tedy musí prozkoumat, co vycenění zubů znamenalo. Začnou se prát; objeví, že konečným záměrem není zabít druhého; a poté mohou být přáteli“ (tamtéž, s. 141).¹⁷

Přejdeme na okamžik k otázce interpretace snové symboliky. V souladu s uvedenými vymezeními analogické komunikace a primárního procesu Bateson

---

¹⁶ Slova „*relata*“ Bateson užívá pro „objekty“ vztahů, tedy doslova „*things which are related*“ (Bateson, 1985, s. 153).

¹⁷ Rád bych zde uvedl svou vlastní zkušenost. Má doga poměrně často provádělo „gesto“, při kterém mi jemně stiskla ruku svými čelistmi. Jednalo se tedy o jiný (a podstatně bezpečnější) způsob, jak říci: „Nechci bojovat“, či přesněji „Nekousnu tě“. Je zajímavé, že naprosto stejné gesto zaznamenal Watzlawick se svými spolupracovníky u delfínů. Zmínění autoři svůj popis zakončují slovy: „Jakmile se člověk poddal tomuto jejich jemnému kousnutí, zdálo se, že to delfín vzal jako zprávu o naprosté důvěře, neboť se ihned začal chovat tak, že položil na ruku, chodidlo, nebo nohu člověka svou přední ventrální část těla (svoji nejzranitelnější část ...), a tím zcela stejně vyjádřil svou důvěru v jeho přátelské úmysly“ (Watzlawick, 1999, s. 89).

předpokládá, že referenty snu jsou vztahy, zatímco konkrétní relata zůstávají nevyslovena. Jako u veškerého analogického materiálu je možností digitalizace snových obsahů (často založené na identifikaci relát) velice mnoho a volba jedné z nich bude v případě analyzátora dána především jeho teoretickou orientací. Nabízí se otázka, zda by povaze snu nebyla přiměřenější metoda výkladu, která by respektovala zákonitosti analogické komunikace, namísto prosté digitalizace snové symboliky provedené na základě nějaké ne-podobné determinanty. V této souvislosti je možno jmenovat Jungovu metodu amplifikace, ve které jsou „jednotlivé snové motivy tak dlouho obohacovány analogickým, významově blízkým materiálem obrazů, symbolů, pověstí, mýtů apod. a tím ukazovány ve všech nuancích významových možností i jejich různých aspektů, až jejich smysl vysvitne ve vší jasnosti“ (Jacobiová, 1992, s. 45). Ústředním principem je tedy používání verbálních analogií, které jsou ze všech verbálních prostředků mimoslovní analogické komunikaci nejbližší.

Je zajímavou skutečností, že zatímco digitální jazyk příslušníků jiných kultur je nám bez hlubšího školení přístupný minimálně, jejich neverbální projevy (přinejmenším několik základních kategorií těchto projevů) jsme většinou schopni identifikovat poměrně přesně. A víc než to – s jistou dávkou úspěšnosti jsme dokonce schopni interpretovat výrazné prvky analogických sdělení části suchozemských savců. Tento fakt vedle legitimizace předpokladu společné povahy savčí komunikace a neverbální složky lidských projevů svědčí o tom, že analogická komunikace je z evolučního hlediska starší. Tuto skutečnost podle Batesona podporuje i předpoklad, který jako první učinil anglický spisovatel Samuel Butler – „čím lépe organismus něco ‚ví‘, tím méně je to vědomé ... jinak řečeno, existuje proces, jehož prostřednictvím klesá vědění (či ‚zvyk‘ – ať už

jednání, vnímání nebo myšlení) na hlubší a hlubší úrovně myslí“ (Bateson, 1985, s. 134-135). Na základě rozpracování této teze dospěl Bateson k řadě podnětných úvah týkajících se procesů biologické evoluce, které budou nastíněny v třetí části této práce. Prozatím pouze uvedme, že je více než pravděpodobné, že neverbální komunikace člověka je dědičnými predispozicemi podmíněna podstatně více než komunikace digitální.¹⁸

Na základě výše uvedeného se zdá, že antropogeneze je kromě jiného příběhem o postupné digitalizaci komunikace člověka. Je ale možné v evoluci komunikace identifikovat nějaký kvalitativní zlom, nějaký počátek tohoto procesu? Pozitivní odpověď na tuto otázku můžeme odvodit z Batesonových úvah nad podstatou hry savců.

Již jsem uvedl, že pro „čistou“ analogickou komunikaci je příznačná nemožnost dosáhnout metakomunikačního sdělení. Tato okolnost má podle Batesona zásadní význam – je přesvědčen, že lidské verbální komunikace bylo možné dosáhnout až poté, co došlo k rozvoji metakomunikačních signálů. Je tedy nutné zaměřit se na výskyt elementárních metakomunikačních sdělení v savčí interakci. Tak Bateson identifikoval komplex jevů sestávající z předstíraného chování, hrozby a hry. V následujících úvahách se budu soustředit pouze na hru, aniž bych tím naznačoval její prioritu před jinými jevy obdobného typu.

Situace hry vyžaduje existenci metakomunikačního rámce, který by participujícím jedincům odhalil, že to, co právě dělají, je hra. Jinými slovy, musí v ní docházet k výměně signálů nesoucích sdělení „toto je hra“. Pokud přijmeme tento předpoklad, dojdeme k řadě závěrů, jež ze hry činí fenomén primárního významu.

---

¹⁸ Otázka, zda jsou vůbec nějaké „základní struktury“ verbálního jazyka geneticky zakotveny, zůstává stále nevyřešena.

Za prvé je jasné, že sdělení „toto je hra“ musí být, jako všechna metakomunikační sdělení, vyššího logického typu. Jedná se tedy o první identifikaci víceúrovňové komunikace sestávající z jednoznačně odlišených komunikačních rovin. Člověk je podle Batesona „druhem zvířete, jehož učení je charakteristické hierarchickými diskontinuitami“ (Bateson, 1985, s. 252). První nespojitostí, která byla do proudu spojitě analogické komunikace zanesena, je tedy diskontinuita mezi logickými typy.¹⁹

S logickými typy souvisí též skutečnost, že sdělení „toto je hra“ sestává z negativního výroku, který obsahuje implicitní negativní metavýrok, jinými slovy obsahuje prvky generující paradox Epimenidova typu. Výrok „toto je hra“ lze totiž rozvést jako „Jednání, jež nyní provozujeme, nevyjadřuje to, co by bylo vyjádřeno jednáním, které naše jednání vyjadřuje.' Hravé kousnutí vyjadřuje kousnutí, ale nevyjadřuje to, co by bylo vyjádřeno kousnutím“ (tamtéž, s. 180). Skutečnost, že již v prvním zaznamenaném případě výskytu různých logických typů v komunikaci je obsažen paradox, na jehož základě byla teorie logických typů vypracována, je poměrně překvapivá. Dokumentuje nicméně Batesonovo přesvědčení, že ve světě komunikace je paradox více než běžným jevem. Dokonce se domnívá, že bez paradoxů abstrakce by evoluce komunikace nemohla postupovat tak závratně jako v případě rozvoje verbalizace člověka.

Jak plyne z povahy hry, hravé jednání označuje či reprezentuje nějaké jiné jednání, která hrou není (např. boj). V tomto smyslu se tak velice podobá rituálnímu chování člověka. S trochou nadsázky by se akt hry dal označit jako první reprezentace, znak či symbol v závislosti na tom, jak tyto pojmy

---

¹⁹ Takováto formulace může vést k dojmu, že logické typy mají nějaký stupeň „reálné“ existence. V této otázce došel Bateson nakonec k přesvědčení, že ve sféře komunikace skutečně mají. Již jsem uvedl, že hierarchii logických typů zahrnul mezi svá kritéria mentální činnosti. Na jiném místě o logických typech dokonce píše: „Fascinuje mě, že to, co bylo považováno za výtvar matematického popisu, je též vrozenou charakteristikou lidského mozku“ (Bateson, 1985, s. 252).

vymezujeme. Z existence reprezentace také vyplývá potřeba vyššího logického typu. Jakákoli reprezentace totiž generuje rozdíl (v tomto případě hra/nehra), pro jehož uchopení je zapotřebí dosáhnout vyšší úrovně abstrakce.

Na základě přisouzení analogického kódu produktům primárního procesu, respektive digitálního kódu produktům procesu sekundárního, došel Bateson logicky k závěru, že „hra nespadá pouze do oblasti primárního procesu. Rozlišování mezi ‚hrou‘ a ‚nehrou‘ je podobně jako rozlišování mezi fantazií a nefantazií zajisté funkcí sekundárního procesu či funkcí ‚ega‘ ... Z toho vyplývá, že rámec hry ... předpokládá specifickou kombinaci primárních a sekundárních procesů“ (Bateson, 1985, s. 185). Postavení hry na pomezí iluze a reality pregnančně vyjádřil Vladimír Borecký: „Hra má blízko k imaginaci. Pohybuje se jako fantazie ve sféře iluze a zdání. Není však jako obrazotvornost pouhou poznávací funkcí, jejíž pochody probíhají nepozorovatelně uvnitř naší mysli. Je činností, tkvící plně v realitě a kontrolovatelnou observací. Ve snu dominuje nevědomí, ale i vědomá obraznost nás odvádí od skutečnosti. Ve hře se pohybujeme v obou oblastech, ve fantazii i v realitě“ (Borecký, 1996, s. 53).

Hypotetický zlom v evoluci komunikace a následný vývoj popisuje Bateson slovy: „Pokud se zamyslíme nad vývojem komunikace, je zřejmé, že k velice důležitému kroku došlo v období, kdy organismus postupně přestal reagovat na znamení nálady (*mood-signs*) jiného organismu automaticky a dosáhl schopnosti rozpoznat v těchto znacích signály: tj. kdy rozpoznal, že signály jiného individua i jeho vlastní jsou pouze signály, kterým může a nemusí důvěřovat a které jsou předmětem možného zkreslení, zesílení, korekce, atd. ... Poté nenásledoval pouze lidský vynález jazyka, ale též složité jevy empatie, identifikace, projekce ad.

A s nimi přišla též možnost komunikace na mnohých úrovních abstrakce“ (Bateson, 1985, s. 178-179).

3.3 Druhotné učení

Koncepce druhotného učení (*deutero-learning*), kterou Bateson poprvé předložil roku 1942 v článku *Social Planning and the Concept of Deutero-Learning*, představuje výrazný příspěvek k teorii učení překonávající určité meze reflexologických a behavioristických výzkumů. Konkrétně se jedná o postulování kvalitativně nové úrovně fenoménu učení, se kterou se v psychologických laboratořích té doby „nepočítalo“, ačkoli, jak Bateson dokazuje, byla nutně přítomna i v těchto striktně vymezených podmínkách. Význam této koncepce (nejen) v Batesonově díle však dalece překonává postavení určitého „dodatku“ k behavioristickým výzkumům. Především se jednalo o první zanesení behaviorálních jevů do schématu, které úzce souviselo s russellovskou hierarchií logických typů²⁰ (Bateson, 2004). Teorie druhotného učení, konkrétně identifikace kontextuálních struktur lidské zkušenosti, představovala též nejvýraznější krok na cestě k asi nejslavnějšímu Batesonovu konceptu – teorii dvojné vazby.

Podle Batesona v psychologických laboratořích zaměřených na klasické či instrumentální podmiňování nedochází pouze k typu učení, o které se experimentátor zajímá (a jehož studium mu obvykle umožňuje legitimizovat silně redukcionistické závěry o povaze člověka a jiných organismů), tedy k utváření asociací mezi podněty a reakcemi, či přesněji k nárůstu četnosti podmíněné reakce v daném experimentálním kontextu, ale též k učení abstraktnější formy,

---

²⁰ Přestože v uvedeném textu tato souvislost ještě není explicitně rozpoznána.

respektive vyššího řádu, ve kterém subjekt experimentu zdokonaluje svoji schopnost nakládat s kontexty daného typu. Jinými slovy, daný subjekt se chová stále více způsobem značícím, že kontexty tohoto typu ve svém univerzu očekává. „Například druhotné učení zvířete vystaveného sekvenci pavlovovských zkušeností bude pravděpodobně procesem formování charakteru, jehož prostřednictvím zvíře dospěje k tomu, že bude žít v univerzu, ve kterém sice mohou být odhaleny známky nadcházejících zpevnění (či nepodmíněných stimulů), ale pro navození či zabránění těchto zpevnění se nemůže udělat zhola nic. Dané zvíře jednoduše dosáhne určitého druhu „fatalismu““ (Bateson, 1958, s. 285).

Druhotné učení však není pouhou abstrakcí – podle Batesona jej lze empiricky prokázat. Pokud se na stejný subjekt uvalí řada obdobných experimentů (například experimentů v memorování náhodných slabik, které se liší pouze v použitém souboru slabik), a následně se porovnají poměry správných odpovědí a počtu pokusů, zjistí se, že křivka nárůstu úspěšnosti nestoupá pouze v rámci jedné pokusné sekvence, ale že je též strmější sekvenci od sekvence. Jinými slovy, daný subjekt se učí učit se, dochází k učení o učení, metaučení, respektive druhotnému učení. Na tomto místě je dobré připomenout že k „odhalení“ vyšší úrovně abstrakce určitého fenoménu zde opět došlo na základě srovnání.

Již bylo zmíněno, že problematika druhotného učení se primárně týká kontextů učení (přesněji kontextů řádu učení, jenž byl zkoumán v laboratořích behavioristů). Tento předpoklad činí z teorie druhotného učení „most“ mezi behavioristickými a gestaltistickými přístupy k učení. Podle celostně orientovaných psychologů se učení „neuskutečňuje ani podmiňováním, ani pokusem a omylem, ale vhladem“ (Hartl, 1993, s. 220). „Vhled“ lze pak vymezit jako porozumění

situaci, na jejímž základě nabývají přítomné prvky nového smyslu. Bateson nijak nepopírá existenci učení prvního řádu („proto-učení“), jehož určité typy lze konceptualizovat jako podmiňování. Metoda „pokus-omyl“ je navíc přítomna i na úrovni druhotného učení s tím rozdílem, že předmětem selekce nejsou řešení v rámci nějakého souboru alternativ (proto-učení), ale celé soubory alternativ či kontexty učení. Nadto tato metoda představuje bazální charakteristiku všech stochastických systémů, mezi něž Bateson vedle procesů učení řadí též biologickou evoluci. „Vhled“ gestaltistů pak lze reformulovat jako „prosté“ dosažení úrovně učení II či druhotného učení²¹: „V pologestaltistickém či poloantropomorfním slovníku bychom mohli říci, že se subjekt učí orientovat se na určité typy kontextů, nebo že získává ‚vhled‘ do kontextů řešení problémů. V žargonu této práce bychom řekli, že si subjekt osvojuje zvyk vyhledávat kontexty a sekvence určitého typu spíše než typu jiného, zvyk ‚fázování‘ sledu událostí za účelem získání opakujících se smysluplných sekvencí“ (Bateson, 1985, s. 166).

Druhá část tohoto citátu má naprosto zásadní význam pro teoretické „podloží“ hnutí rodinné terapie i pro Batesonův vlastní myšlenkový rozvoj. Na tomto místě bych ale rád konkrétními příklady osvětlil, co je míněno „vhledem do kontextů řešení“ s příslibem, že se problematice fázování sledu událostí budu věnovat později.

Prvním příkladem je takzvaná experimentální neuróza, kdy je zvíře (typicky pes) učeno (podmiňováno) diferencovat dva podněty – například elipsu a kruh. Když této schopnosti dosáhne, je jeho úkol ztěžován tím, že vzhled dvou obrazců se postupně stává čím dál víc podobným až do té míry, že je od sebe nelze odlišit. V ten okamžik pokusné zvíře obvykle začne vykazovat symptomy poruchy – může

---

²¹ S postupným rozpracováváním probírané problematiky se Bateson uchyloval k různým názvům této úrovně učení. Od „deutero-learning“, přes „learning II“ až k „trito-learning“. Ve svém pojednání budu synonymně používat pouze první dvě označení.

experimentátora pokousat, dostat záchvat třesu či začít odmítat potravu. Jeho „problémy“ jsou způsobeny tím, že není schopno orientovat se na jiný kontext. Informace „toto je kontext pro rozlišování“ je od počátku experimentu neustále zdůrazňována. A to jednak posíleními a jednak řadou „značkovačů“ tohoto kontextu, jakými jsou například specifický pach laboratoře či postroj. Tím je též pokusné zvíře utvrzováno v přesvědčení, že správné rozlišení je pro něj životně důležité. Následkem toho nedokáže učinit „vhled“, že „kontext rozlišování“ přešel v „kontext typování“ a začít správné řešení prostě „hádat“.

Ve skutečnosti se zde jedná přesně o ten typ situace, který byl později nazván „dvojnou vazbou“. V této souvislosti je dobré ještě zmínit, že příznaky experimentální neurózy nevykazovala zvířata, která byla učena tomu, aby na jeden podnět reagovala střídavě různými odezvami. Taková zvířata nakonec „hádat“ začala, jelikož jim nebylo dostatečně vštípeno, že v experimentálním kontextu je hádání nepřipustné. Poruchu nevykazovala též zvířata, která experiment podstoupila mimo laboratorní podmínky. To Bateson vysvětluje absencí řady kontextových ukazatelů, které, jak bylo uvedeno, daný kontext posilují (Bateson, 1985, 2006).

Druhý příklad dokumentuje přesně opačnou situaci. Jedná se o případ, kdy cvičené zvíře, konkrétně delfín, dokázalo přejít z jednoho kontextu instrumentálního podmiňování do kontextu jiného. Nejprve bylo zvíře cvičeno v prostém instrumentálním či operantním podmiňování. Vplulo do bazénu, předvedlo nějaký prvek chování (konkrétně vystrčení hlavy z vody), zazněla cvičitelova píšťalka a delfín dostal potravu. Když tento prvek zopakoval, byl opět odměněn. Delfín byl tak „napodmiňován“ na základě instrumentální odměny.

Naučil se určitému souboru pravidel, jak spojovat informace, osvojil si specifickou kontextuální strukturu.

Poté následovala dvouhodinová pauza, po níž byl delfín opět vpuštěn do bazénu. Nejprve pochopitelně vyzkoušel původně zpevněný prvek. Cvičiteli ale šlo o to, aby delfín po každém vplutí do bazénu předvedl jiný prvek z repertoáru svého chování. Po absenci očekávaného zpevnění tak delfín zlostně máchl ocasem. Tento prvek byl následně posílen, načež následovala další pauza a po ní další „výstup“. Jak postupoval počet „seancí“ delfín začínal být stále nervóznější. Zkušenost chybných řešení pro něj byla natolik traumatizující, že pro zachování vztahu s cvičitelem bylo nutné delfína posilovat i „nezaslouženě“. Zlom nastal v přestávce mezi čtrnáctou a patnáctou lekcí. Do té doby delfín pokaždé mnohokrát zopakoval chování, které bylo zpevněno v předchozí lekci, a nový prvek byl vždy zvolen na základě náhody. Vždy tedy muselo proběhnout klasické operantní podmiňování. Ve zmíněné pauze delfín vykazoval známky velkého vzrušení. Když vplul do nádrže předvedl složitou sestavu osmi výrazných prvků chování, z nichž čtyři nebyly nikdy u tohoto druhu zaznamenány! (tamtéž).

Delfínovi se tak podařilo nejen to, že přešel z jednoho kontextuálního rámce instrumentálního podmiňování do jiného – podařilo se mu též překonat diskontinuitu logických typů. „Předvést vždy nový prvek“ je totiž metainformace vymezující kontextuální strukturu vyššího logického typu, kontext kontextů. Delfín se musel naučit zvládat celou třídu vystoupení, a ne pouze jednu epizodu. A opět zde máme rozdíl potřebný ke generování vyšší úrovně abstrakce a k jejímu odhalení. Dané zvíře muselo k prolomení specifického vzorce potřebného k dosažení vzorce obecného využít informace vyplývající z porovnání několika (čtrnácti) jedinečných kontextů, které sice byly organizovány na stejném principu,

ale přesto v nich bylo obsaženo „cosi“ odlišného. Toto cosi je právě zpráva o rozdílu.

Uvedený příklad Bateson aplikoval též na genezi transkontextuálního syndromu, který se podle něj týká schizofreniků stejně tak jako básníků či humoristů. Transkontextualitu proberu v souvislosti s teorií schizofrenie v následující kapitole. Zde si však jako určitou „předpřípravu“ uveďme závěry, ke kterým Bateson došel na základě tohoto pokusu a které s genezí transkontextuálního syndromu úzce souvisejí: „Za prvé – zmatení savce týkající se pravidel pro porozumění důležitému vztahu s jiným savcem u něj může vyvolat vážný zármutek a maladjustaci. A za druhé – pokud je možné tuto patologii odvrátit nebo je možné jí nepodlehnout, taková zkušenost jako celek může výrazným způsobem podpořit *kreativitu*“ (Bateson, 1985, s. 278).

Poslední příklad, který zmíním, představuje zajímavý komentář k výzkumům exploračního chování. Obtížnost potlačení exploračních tendencí byla pro řadu autorů důkazem toho, že „puzení“ k exploraci nepředstavuje o nic menší konstantu chování živých tvorů, než třeba sexuální pud. Bateson, který měl mimochodem k pojmům, jakými jsou „pud“ či „instinkt“ značné výhrady, tuto problematiku formuloval (jak bylo jeho zvykem) poněkud odlišně. Podle něj se krysa, která při prohledávání bedýnek dostávala slabé elektrické šoky, nenaučí, že strkání čumáku do bedniček je špatnou věcí. Pouze se naučí, že nemá zkoumat bedničky, ve kterých dostala „ránu“. „Elektrický šok, který dostane, když strčí čenich do bedničky, jí naznačuje, že udělala *dobře*, když ho tam strčila, neboť tak získala informaci o tom, že v bedničce je elektřina. Účelem exploračního chování totiž není zjistit, zda explorace je dobrá věc, ale dozvědět se něco o zkoumaném. Obecnější případ má zcela jinou povahu než případ konkrétní“ (Bateson, 2006, s.

112). Jinými slovy, pokusná krysa nepřezkoumává premisy svého druhotného učení, ale učí se pouze na úrovni proto-učení.

Nyní se vraťme k fenoménu „fázování“²² sledu událostí za účelem získání opakujících se smysluplných sekvencí“. Podle Batesona jsou klasické kategorie „stimul“ a „reakce“ značně relativní, neboť i u pouhého přijetí signálu je možné jakoukoli z položek dané zkušenosti či chování považovat za stimul, reakci nebo obojí. A to v závislosti na tom, jak je celkový sled fázován. Představa „zazvonění“ jako stimulu je dána experimentátorovým fázováním, jeho perspektivou skrze kterou dané sekvence interpretuje. Tuto skutečnost vtipně ilustruje pokus o vykreslení náhledu pokusné krysy na sekvenci operantního podmiňování: „Už jsem si ho (*experimentátora*) tak vytrénovala, že mi dá nažrat pokaždé, když stisknu tuhle páčku.“ Krysa nám tím dává najevo, že podle ní se táž posloupnost podnět-reakce řídí úplně jinou zákonitostí, než jak to vidí experimentátor ... Třebaže oba vidí úplně stejná fakta, připisují jim úplně jiný význam, a tudíž je také prožívají doslova a do písmene jako dvě rozdílné skutečnosti“ (Watzlawick, 1998, s. 69).

Bateson má za to, že jevy klasifikované jako druhotné učení jsou „hlavní starostí antropologů, pedagogů, psychiatrů, cvičitelů zvířat, rodičů a dětí. Všichni, kteří přemýšlejí o procesech determinujících charakter individua nebo o procesech změny v lidských (potažmo zvířecích) vztazích, musejí ve svém myšlení použít různé druhy hypotéz o učení II“ (Bateson, 1985, s. 297).²³ Všechna adjektiva týkající se charakteru (např. závislý, soutěživý či optimistický) tedy popisují možné

---

²² Anglický výraz „punctuating“ je střídavě překládán jako „fázování“ či „interpunkce“. Druhé pojmenování sice správně naznačuje podobnost tohoto jevu s používáním interpunkce v psaném projevu, přesto může být ve svých konotacích poněkud matoucí. Z tohoto důvodu zde volím pojem „fázování“, přestože jsem si vědom, že ani tato varianta není zcela výstižná.

²³ Tato skutečnost podle Batesona mimo jiné vede k řadě nedorozumění mezi psychiatry a psychology, kdy psychiatři mluví o učení II, zatímco psychologové o učení I (o proto-učení). Nutno ovšem poznamenat, že v Batesonových úvahách je pojem psychologie obvykle omezen na sféru experimentální psychologie té doby.

„výsledky“ učení II. Jinými slovy, popisují charakteristiky, kterých je možné dosáhnout na základě konkrétního způsobu fázování zkušenostních sekvencí. Samotné fázování je jevem naprosto nevyhnutelným, jelikož živým bytostem umožňuje, aby nějakým způsobem interpretovali proud zkušenosti jako mající určitý řád, respektive smysl: „Bez tohoto řádu by se nám náš svět zdál chaotický, bez pravidel, naprosto nepřehledný, a tudíž nesmírně ohrožující“ (Watzlawick, 1998, s. 70).

Na základě popisu schizmogeneze, který jsem předložil v předchozí části této práce, lze očekávat, že podobně, jako se jednotlivé komplementární či symetrické módy vztahují vždy k páru entit (ať už se jedná o jedince, národy či jedince a prostředí), tedy k interakci či vztahu, bude se i fázování dotýkat primárně vztahů. A skutečně: „Sled událostí je obvykle fázován do kontextů učení pomocí tiché dohody mezi osobami, která se týká jejich vztahu“ (Bateson, 1985, s. 298). Avšak apercepční zvyky či zvykové způsoby vnímání událostí jako sekvencí kontextů, kdy jeden kontext vede zákonitě k jinému kontextu, mají podle Batesona výrazný sebepotvrzovací charakter. Ten je dán primárně skutečností, že neexistuje způsob, jak „testovat“ konkrétní zvyk fázování vůči realitě. Premisy druhotného učení jsou navíc v naprosté většině případů nevědomé. Z toho tedy plyne, že premisy učení II získané v raném dětství, tj. získané z interakcí raného dětství, pravděpodobně přetrvávají po celý život.

Na tomto místě Bateson překonává tradiční čistě synchronní vyjadřování typické pro příznivce systémového pojetí rodinné terapie a zajímavým způsobem přeformulovává tradiční psychoanalytickou problematiku přenosu: „Ortodoxní freudovská teorie trvá na tom, že pacient si do terapeutické místnosti vždy přináší nemístné představy o svém vztahu k terapeutovi. Tyto představy (vědomé či

nevědomé) jsou charakteristické tím, že pacient jedná a mluví způsobem, který terapeuta nutí reagovat způsoby, jež se podobají pacientově obrazu toho, jak s ním nějaká jiná významná osoba (obvykle rodič) jednala v blízké či vzdálené minulosti. V jazyce této přednášky se pacient snaží utvářet svou výměnu s terapeutem na základě premis svého učení II, ke kterému došlo v minulosti“ (Bateson, 1985, s. 300).

Psychoterapie většiny teoretických zaměření (snad všech s výjimkou striktně behaviorální) se tedy dotýká téměř výhradně premis učení II či zvyků fázování. Když například pacientka sdělí svému terapeutovi, že se v dětství naučila psát na stroji, pak pokud onen terapeut není na vedlejší úvazek personalistou, nebude o tuto informace jevit zájem. Avšak když pacientka začne mluvit o kontextu, ve kterém se tuto dovednost naučila – například že jí to učila babička, která ji určitým způsobem odměňovala a trestala – terapeut pochopitelně „zbystří“, „protože to, co se pacientka naučila z formálních charakteristik, respektive vzorců kontextů učení, je klíčem k jejím současným zvykům, jejímu ‚charakteru‘, jejímu způsobu interpretace a participace v interakci mezi ní a ostatními“ (Bateson, 1958, s. 286).

Avšak vzhledem ke zmíněnému sebepotvrzovacímu charakteru takových premis a vzhledem k jejich více či méně nevědomé povaze, je jakákoli „úspěšná“ psychoterapie nesmírně obtížná. Podle Batesona se terapeut může pokusit o jeden z následujících manévru: může se pokusit o konfrontaci pacientových premis s premisami vlastními; může se pokusit jej přimět, aby v terapeutické místnosti či mimo ni jednal způsoby, které budou s jeho premisami v rozporu; může se pokusit demonstrovat rozpor mezi různými premisami pacienta; anebo může v pacientovi vyvolat určité zveličování či karikování jeho zkušenosti

založené na starých premisách (Bateson, 1985). Takzvané konstruktivní otázky systemické terapie („Jestli dobře rozumím tomu, co říkáte, tak vy...“, „Jak byste si představoval to a to,“ atp.) lze tedy vnímat jako přesně takovýto pokus o konfrontaci pacienta s premisami determinujícími jeho chování a prožívání – tedy způsob fázování.

Pojem „fázování sledu událostí“ se „zabydlel“ též ve slovníku rodinných terapeutů. Ačkoli je zde, pokud jde o teorii, vnímán poměrně přesně v Batesonově „duchu“, v příkladech konkrétních aplikací dochází (jako téměř u všech Batesonových koncepcí) k značnému zjednodušení. Fázování sledu událostí zde nabývá dosti doslovné podoby partnerských sporů typu „slepice a vejce“: „Neshoda v tom, jak fázovat sled událostí, je často zdrojem nespočetných bojů ve vztahu. Předpokládejme, že dvojice má manželský problém, který sestává z partnerovy pasivní odtažitosti, zatímco partnerka k němu přispívá 50% ostrou kritikou. Při objasňování jejich frustrace bude manžel tvrdit, že odtažitost je jeho jedinou obranou *proti* jejímu popichování. Manželka označí jeho vysvětlení za totální a záměrné překroucení toho, co se *skutečně* v jejich manželství děje: tedy toho, že ona je kritická *právě kvůli* jeho pasivitě. Kromě náhodných a pomíjivých složek sestávají jejich boje z monotónní výměny sdělení ‚Odtahuji se, protože mě popichuješ‘ a ‚Popichuji tě, protože se odtahuješ‘“ (Watzlawick, 1999, s. 49-50).

Doposud byla pouze naznačena distinkce proto-učení versus druhotné učení. Bateson však postupně v souladu s „pravidly“ tvoření různých stupňů abstrakce svou hierarchií rozpracovával, přičemž dospěl až ke čtyřem možným úrovním.

První úroveň učení, kterou nazývá „nulové učení“ (*zero learning*), představují situace, kdy daný subjekt obdrží zprávu a přiměřeně podle ní jedná,

kdy ale nedochází k jakémukoli růstu jeho schopností. Za příklad takového holého příjmu signálu lze považovat školní zvonění. Ze zvuku zvonku se „učím“, že začíná přestávka. Případy, které se tomuto stupni jednoduchosti blíží, zahrnují experimentální situaci, kdy je učení, které bylo předmětem experimentu, dokončeno a subjekt vykazuje téměř sto procent správných reakcí na opakované stimuly; situaci habituace, kdy subjekt jasně nereaguje na to, co bylo dříve podnětem vyvolávajícím reakci; situace, kdy je podoba reakce minimálně determinována zkušeností a maximálně determinována genetickými faktory či situace velice stereotypní reakce. Toto učení ve své „čisté podobě“ je charakteristické tím, že zde nedochází ke korekci pokusem a omylem (Bateson, 1985).

Proto-učení či učení I je pak možné definovat jako změnu v nulovém učení. „Jedná se o případy, ve kterých poskytuje daná entita v čase 2 reakce odlišné od reakcí, které vykazala v čase 1“ (tamtéž, s. 287). Klasickými příklady jsou pavlovovovské podmiňování, instrumentální či operantní podmiňování, mechanické učení (*rote learning*) a narušení, zánik či inhibice experimentálně dokončeného učení, ke kterému může dojít po změně či absenci zpevnění. Toto je první úroveň fenoménu učení, kdy dochází ke korekci pokusem a omylem. Rozhoduje se zde však na základě určitého vymezeného souboru alternativ.

Korektivní změna v souborech alternativ, ze kterých je činěna volba, či osvojení si určitého zvyku fázování sledu událostí se pak pochopitelně nazývá druhotné učení respektive učení II. Tento řád učení byl dostatečně rozebrán na předcházejících řádcích. Zde si pouze řekněme, že Bateson si všiml příkladů postižení této úrovně i u jiných autorů. Konkrétně se jednalo o Clarka Hulla, který v dodatku ke své práci pojednávající o mechanickém učení popsal jev, jenž by se

dal nazvat „učení se mechanickému učení“. „Tyto křivky byly uvedeny odděleně, protože, jak sám tvrdí, jeho matematický model (mechanického učení I) nepokrýval tento aspekt dat“ (tamtéž, s. 294). Druhým experimentátorem byl Harry Harlow proslulý svými pokusy s makaky rhesus, který vytyčil takzvané „souborové učení“ (*set learning*). Při svých experimentech zjistil, že pokud byli „jeho“ makakové konfrontováni s problémy podobného rázu, či z podobného „souboru“, docházelo k převodu učení z jednoho problému na další. Další oblastí výzkumu, která se týká druhotného učení, je takzvané „převrácené učení“ (*reversal learning*). Při těchto experimentech je subjekt nejprve naučen binárnímu rozlišování podnětů, načež je význam těchto podnětů převrácen. Pokud změněný význam „pochopí“, dojde k dalšímu převrácení. Pokud by bylo možné prokázat, že se subjekt naučil chápat samotný jev „převrácení“, pak by bylo jasné, že došlo k druhotnému učení. A konečně posledním Batesonem uváděným experimentem, který zahrnuje jevy spjaté s učením II, je takzvaná experimentální neuróza, o níž již bylo pojednáno.

Učení III lze vymezit jako korektivní změny v souborech souborů alternativ či jako změna v procesu učení II. Podle Batesona je tento druh učení u lidských bytostí velice vzácný a je velice obtížné o něm vůbec uvažovat. Může k němu docházet „v psychoterapii, náboženské rozmluvě a v jiných sekvencích, v nichž dochází k hluboké reorganizaci charakteru“ (Bateson, 1985, s. 301-302). Při svých úvahách nad tímto typem učení dospívá Bateson až k popisu téměř mystického zážitku: „Pokud se zastavím na úrovni II, (‘Já’) budu souhrnem charakteristik, které nazývám svým ‚charakterem‘. (‘Já’) budu svými zvyky jednání v kontextech a budu tyto kontexty vnímat a ovlivňovat. Egocentrismus je produktem či agregátem učení II. Na stupni, kdy člověk dosahuje učení III, se učí vnímat a

jednat v pojmech kontextů kontextů a jeho ‚ego‘ nabývá určitého druhu bezvýznamnosti. Koncept ‚ega‘ již dále nefunguje jako uzlový bod fázování zkušenosti“ (tamtéž, s. 304).

V otázce vztahu různých řádů učení a genetické skladby jedinců je Bateson přesvědčen, že „pro každý daný organismus existuje horní limit, nad kterým je vše determinováno genetikou. Ploštěnka se asi nemůže dostat nad učení I. Subhumánní savci mají schopnost učení II, ale pravděpodobně nejsou schopni učení III. Člověk někdy může dosahovat učení III“ (tamtéž, s. 306). Pokud je o nějaké schopnosti možné říci, že jí bylo dosaženo učením, pak genetika determinovala schopnost naučit se tuto schopnost. Pokud dále uvážíme příslušníka nějakého druhu, který je schopen dosáhnout minimálně úrovně učení II, a řekneme, že schopnost 1 je produktem jeho učení I, a následně připustíme, že je schopen na úrovni učení II dosáhnout změny v tom učení I, které vymezilo schopnost 1, pak genetika determinovala schopnost naučit se schopnost naučit se schopnost 1. V souladu s probranými možnostmi úrovně učení je Bateson přesvědčen, že hypotetickou řadu tohoto typu nelze konstruovat donekonečna: „Můžeme se učit a učit se učit a možná i učit se učit se učit, dál však už asi zajít nejde“ (Bateson, 2006, s. 142). Jinými slovy, nad úrovní lidského učení III je již vše určováno dědičností.

Z výše řečeného též vyplývá, že u konkrétního chování nemá smysl ptát se, zda je naučené nebo vrozené. Správně bychom se měli tázat: „Na jaké úrovni logického typování se genetická informace rozhodujícím způsobem podílí na dané vlastnosti? Odpověď bude mít vždy následující podobu: Na úrovni o jeden stupeň vyšší, než je schopnost organismu učit se či dosáhnout tělesné změny somatickými pochody“ (tamtéž). Evoluci učení pak Bateson chápe jako „pozvolné

vytlačování genetického determinismu na úroveň vyššího logického typu“ (Bateson, 1985, s. 307).

3.4 Dvojná vazba

Ve čtyřicátých a padesátých letech dvacátého století docházelo v reakci na nepříliš uspokojujivé výsledky stávajících terapeutických přístupů při léčbě schizofrenie k pokusům o nalezení nového pohledu na toto onemocnění, přičemž se do ohniska pozornosti stále více dostával rodinný systém. Velice významným počinem byl popis takzvané schizofrenogenní matky, který učinila Frieda Fromm-Reichmannová (manželka slavného psychologa Ericha Fromma) a který byl později, pro svou „genderovou vyhraněnost“, razantně odmítnut. Dalším podstatným momentem bylo, vedle obecného trendu k revizi klasické psychoanalýzy ve smyslu většího důrazu na sociokulturní kontext, zapojování rodičů do léčby schizofreniků stavějící na technikách skupinové psychoterapie – prováděla se například skupinová terapie s matkami a dcerami či skupinová terapie rodičů pacientů²⁴ (Simon, 2001). Tyto „první pokusy“ ale většinou reprezentovaly snahu o aplikaci již zavedených psychologických teorií a s nimi spjatých psychoterapeutických metod na léčbu rodiny. Rodina tak sice již „objevena“ byla, ale stále scházel komplexní teoretický rámec, do kterého by jevy spjaté se schizofrenií mohly být zasazeny.

A právě snaha o nalezení takového rámce byla hlavní náplní výzkumného týmu vedeného Batesonem, který svou práci započal roku 1952 a jehož hlavním

---

²⁴ Za předchůdce těchto snah a rodinné terapie obecně lze považovat Alfreda Adlera, který již ve dvacátých letech dvacátého století učinil první pokusy o začlenění rodinných příslušníků do terapie dětí (Ludewig, 1994).

výstupem byla teorie dvojné vazby. Ačkoli formulace hypotézy dvojné vazby je dílem Batesonovým, je nutné zmínit i jeho spolupracovníky – Jay Haley poprvé rozpoznal, že symptomy schizofrenie připomínají neschopnost rozlišovat mezi různými logickými typy; zásluhou Dona Jacksona bylo propojení myšlenky dvojné vazby s představou fungování rodinné homeostaze a John Weakland s Jayem Haleym přispěli studiem formálních podobností mezi hypnózou a schizofrenií (Bateson, 1985).

Koncept dvojné vazby představoval v oblasti pojetí podstaty schizofrenie průlom téměř paradigmatický: „došlo k posunu od symptomatického popisu duševních chorob jako individuálního fenoménu k chápání těchto poruch jako určitého druhu komunikačního mezilidského chování“ (Madanesová, 2005), přičemž jako determinující prostředí byla primárně (i když ne výlučně) vnímána rodina. Rodinná terapie tak ve svých počátcích „získala“ koncept, který dostatečně jasně ospravedlňoval potřebu vnímání jedince v jeho rodinném potažmo obecně interpersonálním kontextu. Nadto tato teorie vytyčila sféru významu, na kterou se rodinní terapeuti měli nadále orientovat – oblast mezilidské komunikace.

V teorii dvojné vazby se zračí všechny koncepty, které byly v této kapitole dosud probrány. Teorie logických typů umožnila samu konceptualizaci různých komunikačních úrovní. Distinkce analogická versus digitální komunikace přispěla svým jednoznačným odlišením dvou složek rozporných příkazů, které by jinak bylo velice obtížné odhalit. A konečně koncepce druhotného učení v první řadě upozornila na to, že kontext či psychologický rámec je tím, „na čem záleží“: „jedině ‚kontexty‘ a ‚kontexty kontextů‘ jsou reálné a podstatné, jelikož jsou z hlediska komunikace účinné, tj. fungují jako zprávy či modifikátory zpráv“ (Bateson, 1985, s. 250). Hlavní roli sehrála také v samotném vymezení výzkumného problému,

který k formulování hypotézy dvojné vazby vedl: „Naším prvním úkolem bude identifikovat poruchu ideačního systému takovým způsobem, abychom mohli určit, jaký typ kontextů učení může přivodit tuto formální poruchu“ (tamtéž, s. 194).

Obraťme se ale k hypotéze samé. První definice poskytnutá jejími autory zní: „Dvojná vazba – situace, ve které osoba ‚nemůže vyhrát‘ bez ohledu na to, co udělá“ (tamtéž, s. 201). A to důležité: „Předpokládáme, že se u osoby chycené ve dvojné vazbě mohou rozvinout symptomy schizofrenie“ (tamtéž). Takovéto vymezení však slouží pouze k tomu, aby upozornilo na bezvýchodnost zdvojené vazby paradoxní komunikace. Na následujících řádcích se tak pokusím poskytnout popis konkrétních prvků, bez jejichž přítomnosti v dané situaci nelze tuto situaci klasifikovat jako dvojevazebnou.

První podmínkou je poněkud samozřejmá skutečnost, že situace dvojné vazby musí zahrnovat dvě či více osob. Podstatné je ale to, že minimálně jedna z nich musí být zainteresována ve velmi silném vztahu. Klasickým případem je pochopitelně vztah dítěte ke svému rodiči. Watzlawick s Batesonovým spolupracovníkem Donem Jacksonem ale podotýkají, že se může se jednat i o situace, ke kterým dochází „při onemocněních, ve vězení, při materiální závislosti, v přátelství, v lásce, v případě zachovávané věrnosti určité víře, záležitosti nebo ideologii, v situacích podmíněných společenskými normami nebo tradicemi, v psychoterapeutických situacích atd.“ (Watzlawick, s. 183). Skutečnost silného vztahu se projevuje jednak tím, že „chycený“ jedinec vnímá správné rozlišování typu přijímaného sdělení za účelem vhodné odpovědi jako životně důležité, a jednak tím, že únik z dané situace je pro něj nesmírně obtížný, či spíše nemožný. Ke druhé jmenované charakteristice je potřeba dodat, že ke složitosti úniku

z dvojvazebné situace přispívají i všechny další prvky této situace, které budou následovat.

Za druhé je potřeba, aby „dvojvazebnost“ představovala ve zkušenosti postiženého jedince opakující se motiv. Nejedná se tedy o nějaké konkrétní trauma, jež je možno situovat do pacientovy minulosti, přestože situace dvojné vazby je téměř pro všechny živé bytosti nepříjemným zážitkem (viz experimentální neuróza). Následkem opakované traumatické zkušenosti tohoto typu je, že se struktura dvojné vazby stane součástí navyklých očekávání daného jedince, respektive začne určovat jeho způsob fázování zkušenosti. Při formulování hypotézy dvojné vazby hrála rozhodující roli skutečnost, že jejím autorům nešlo o zachycení obsahů traumatizující zkušenosti, ani o věk subjektu v době jejího výskytu. Určující byla formální struktura „v tom smyslu, že různé logické typy působily proti sobě, čímž vytvořily tuto konkrétní patologii u tohoto konkrétního jedince“ (Bateson, 1985, s. 196).

Třetí charakteristika situace dvojné vazby spočívá v přítomnosti primárního negativního příkazu, který může mít jednu ze dvou základních forem: „Nedělej to a to, nebo tě potrestám“, respektive „Jestliže neuděláš to a to, potrestám tě.“ Jinak řečeno, kontext učení více odpovídá modelu instrumentálního vyhýbání se trestu, než snaze o dosažení odměny.

Čtvrtou a nejdůležitější složkou je sekundární příkaz, který je na abstraktnější úrovni s primárním příkazem v rozporu, přičemž je podobně jako příkaz primární vynucován prostřednictvím trestů či výhružných signálů. Tento příkaz je vyššího logického typu, je to přesně ten typ sdělení, který klasifikuje naše verbální sdělení – vymezuje jeho kontext. Již jsem uvedl, že tato sdělení bývají přednostně vyjadřována prostředky neverbální komunikace – postojem, gesty,

tónem hlasu či implikací ukrytou ve verbálním sdělení. Pokud bychom se takové signály pokoušeli verbalizovat, pak my mohli mít jednu z následujících podob: „Nevnímej toto jako trest“, „Nevnímej mě jako toho, který trestá“, „Nepodřizuj se tomuto zákazu“, „Nepřemýšlej o tom, co jsem ti zakázal“, atd. (Bateson, 1985). Rozpor dvojvazebného typu však nutně nemusí být generován sděleními jedné osoby. Pokud je „uvalovačů“ dvojná vazba více, pak může docházet k tomu, že jeden z nich na více abstraktní úrovni neguje příkaz druhého.

Za elementární příklad rozporu mezi slovní a mimoslovní složkou určitého sdělení lze pro ilustrativnost uvést ironii, které menší děti obvykle nejsou schopny porozumět.²⁵ To, že se rozpor nutně nemusí vztahovat na dvě izolovatelné složky signálů, dokumentují případy takzvaných paradoxních výzev k jednání, kdy se paradox týká samotného slovního sdělení. Modelovým příkladem tohoto typu je výzva „Buď spontánní!“ Je jasné, že tuto pobídku není možné jakkoli naplnit. Pokud by adresát takovou výzvu uposlechl a byl „spontánní“, pak by jednal na příkaz, a nemohl by tak být spontánní. A pokud by tuto výzvu „spontánně“ neuposlechl, pak by se pochopitelně musel chovat způsobem, který by nemělo být možné klasifikovat jako „spontánní“. Rozpory tohoto typu byly v terapeutické oblasti využity při takzvané paradoxní intervenci, kdy byla pacientovi například předepisována vyšší míra jeho patologického či problémového chování.

Ze zmíněných podmínek nezbytných k tomu, abychom dané vztahové vzorce mohli nazývat dojvazebnými, vyplývá, že pro „oběť“ takových vazeb neexistuje možnost adekvátní reakce. To navíc zhoršuje více či méně nevyslovený zákaz metakomunikace, tedy toho, aby příjemce sdělení na jejich rozporuplnost upozornil. „Osobě uvězněné ve dvojná vazbě hrozí proto nebezpečí, že bude

---

²⁵ Ve skutečnosti může ironie představovat traumatizující zkušenost i u dětí, které jí již rozumí, ale stále jsou se svými rodiči ve velice silném vztahu, nebo v případě, že ironii není možné jasně identifikovat.

potrestána za správné vnímání, a navíc označena za zlovolnou nebo za blázna, jestliže se odváží tvrdit, že mezi jejím skutečným vnímáním a tím, co ,by měla‘ vnímat, je podstatný rozdíl. Toto je podstata dvojné vazby“ (Watzlawick, 1999, s. 184).

K těmto charakteristikám je potřeba dodat, že od okamžiku, kdy si oběť dvojných vazeb osvojí zvyk vnímat své univerzum na základě vzorců dvojné vazby, není již zapotřebí žádného z výše zmíněných prvků. „K navození paniky či záchvatu vzteku pak postačuje téměř jakákoli část dvojevazebné sekvence. Vzorec rozporných příkazů může být dokonce převzat halucinačními hlasy“ (Bateson, 1985, s. 207-208).

V otázce vztahu repetitivní dvojevazebné zkušenosti ke genezi onemocnění schizofrenie byl Bateson od samého počátku velice opatrný. Již v prvním článku věnovaném této poruše (který sice explicitní zmínku o dvojné vazbě neobsahoval, byly v něm však naznačeny prakticky všechny podstatné rysy této hypotézy) píše: „Uznávám ... že výskyt takových traumatických sekvencí či kontextů není jediným určujícím faktorem duševní nemoci. Přesto se mi zdá, že identifikace těchto kontextů představuje základ porozumění této nemoci“ (tamtéž, s. 198). Přesto se ale později přiznává, že původní studie obsahuje řadu míst svědčících o nemístné reifikaci dvojné vazby. „Omezenou kauzalitu“ vztahu dvojná vazba-schizofrenie pregnančně vyjádřil Watzlawick se svými kolegy: „Dvojná vazba *nezapřičiňuje* schizofrenii. Dá se pouze říci, že tam, kde se z dvojných vazeb stane převládající vztahový vzorec a kde se diagnostická pozornost omezí na zjevně nejvíce narušeného partnera, odpovídá chování této osoby diagnostickým kritériím klinického obrazu schizofrenie“ (Watzlawick, 1999, s. 186).

S tímto varováním nyní můžeme přikročit ke konkrétním projevům, k nimž „vede“ opakovaná zkušenost dvojných vazeb, tedy k Batesonově interpretaci symptomů schizofrenie. Hlavní charakteristika spočívá v neschopnosti správného rozlišování logických typů, respektive v neschopnosti identifikace metakomunikačních signálů provázejících sdělení druhých i svá vlastní. Pro objasnění uvedené skutečnosti Bateson často používá příkladu schizofrenika, který si chce u okénka v nemocniční jídelně objednat kávu, a „čelí“ tak otázce dívky, jež zákazníky obsluhuje: „Co pro vás mohu udělat?“ „Pacient neví, o jaký druh zprávy se jedná – pokouší se mu sdělit, že ho chce oddělat? Nebo se jedná o náznak toho, že se s ním chce vyspat? Nebo mu nabízí kávu?“ (Bateson, 1985, s. 194). Pacient tuto zprávu přijme, ale není schopen určit, jakého druhu daná zpráva je. Není schopen identifikovat „značkovače“ kontextu (tón hlasu, gesta, celkový rámec situace), které by mu takovou informaci měly poskytnout. Jeho metakomunikační systém „je v troskách“. „Slovní salát“ schizofreniků pak podle Batesona představuje vyjádření metakomunikačního zmatku či nesmyslného logického typování sdělení, jejichž původcem je sám schizofrenik.

Nyní si představme konkrétní způsoby, kterými může jedinec chycený ve dvojné vazbě, za předpokladu nemožností úniku, reagovat na paradoxnost své komunikační zkušenost. Za prvé si může začít myslet, že přehlédl nějaká velice důležitá vodítka, která se buď vyskytovala v situaci samé, nebo které by mu mohl poskytnout partner v rozmluvě. Ten je však obvykle přesvědčen, že jeho komunikační chování je naprosto logické a bezrozporné. Daný jedinec tak bude jen více utvrzen ve své nejistotě a pravděpodobně dojde k přesvědčení, že mu druhá osoba neposkytuje informace záměrně. Ať už se tedy při svém zoufalém pátrání po vodítkách orientuje na situaci, nebo na komunikačního partnera,

obvykle dojde k tomu, že možnou sféru významů rozšíří o oblast nepravděpodobných jevů, které s daným kontextem nijak nesouvisejí. Jinými slovy bude předpokládat, že za každým výrokem stojí nějaký skrytý význam, který má rozhodující vliv na jeho blaho.

Druhá možnost, jak se vyrovnat s rozporností dvojné vazby, spočívá v interpretaci všech sdělení způsobem, jakoby byly míněny doslova. „Místo toho, aby se tedy jal donekonečna hledat skryté významy, je v tomto případě dotyčný připraven dbát jen těch nejpovrchnějších projevů lidských vztahů, a tudíž a priori zavrhnout možnost, že se sdělení na různých stupních důležitosti mohou lišit“ (Watzlawick, 1999, s. 189).

A konečně poslední možností je snaha o fyzickou či alespoň komunikační izolaci od mezilidských vztahů. „V tomto případě bude považovat za nezbytné vidět a slyšet čím dál méně z toho, co se kolem něj odehrává, a bude dělat vše pro to, aby se vyhnul podnícení reakcí svého okolí. Pokusí se odpoutat od vnějšího světa a zaměřit se na vlastní vnitřní procesy“ (Bateson, 1985, s. 211). Takové osoba se po té bude jevit jako nepřístupná či autistická. Jiným způsobem, jak dosáhnout omezení komunikační interakce, je produkce hyperaktivního chování, které je tak intenzivní a vytrvalé, že prakticky přehluší veškeré snahy o navázání interakce.

Autoři teorie dvojné vazby dospěli k názoru, že zmíněné způsoby reakcí na dvojvazebnou zkušenost reprezentují klinické obrazy schizofrenie – paranoii, hebefrenii a stuporózní, respektive agitovanou katatonii. Netvrdí ale, že se jedná o možnosti jediné. Žádná z potenciálních možností však nereprezentuje způsob, jak odhalit, co lidé svými výroky míní.

Příznačné pro teorii dvojné vazby, potažmo pro celou rodinnou terapii je to, že patologii vnímá jako záležitost celého rodinného systému. O členu rodiny, jenž vykazuje symptomy schizofrenie pak mluví jako o „identifikovaném pacientovi“. Z takové úvahy ale nutně plyne otázka, proč symptomy schizofrenie vykazuje pouze identifikovaný pacient, a ne jeho sourozenci. To je podle Batesona zapříčiněno skutečností, že rodina, stejně jako kterákoli jiná organizace či instituce, závisí na diferenciaci rolí. „A stejně tak, jako je v jiných organizacích prostor jen pro jednoho bosse, přestože tyto organizace fungují na základě premis, které u jejich členů podněcují organizační schopnosti a ambice, tak i ve schizofrenické rodině může být prostor jen pro jednoho schizofrenika“ (Bateson, 1985, s. 260).

Další otázka plynoucí z přisouzení patologie celé rodině se týká míry schizofrenie, kterou je možné připisovat rodičům schizofrenika. V odpověď Bateson rozlišuje zjevnou a skrytou schizofrenii. První případ se pochopitelně vztahuje na identifikovaného pacienta, tedy na člena rodiny, jehož chování je vůči kulturnímu prostředí nejmarkantněji deviantní. Za skrytou lze pak považovat schizofrenii schizofrenogenních rodičů, která je podobně jako schizofrenie zjevná charakteristická nepřetržitým měněním logických typů zpráv a tendencí reagovat na zprávy ostatních (zejména zprávy ostatních členů rodiny), jako by byly jiného logického typu, než mluvčí zamýšlel, která je však mnohem méně patrná. „V takovém systému chování jsou zprávy protějšku nepřetržitě diskvalifikovány, a to buď naznačením, že se jedná o nepatřičné odpovědi na to, co skrytý schizofrenik řekl, nebo indikací toho, že jsou produktem nějaké charakterové chyby mluvčího či jeho špatné motivace. Nadto je toto destruktivní chování obvykle provozováno takovým způsobem, aby nebylo odhaleno“ (Bateson, 1985,

s. 262). Podle Batesona ale status skryté schizofrenie nemusí být věčný. K potenciálnímu ohrožení pádem do schizofrenie zjevné dochází v situacích, kdy skrytý schizofrenik čelí okolnostem, které ho donutí rozpoznat vzorec svého jednání.

Komunikace zahrnující rozpory mezi zprávami různých úrovní, již Bateson nazývá transkontextuální, se podle něj neomezuje pouze na schizofrenii. Splétání různých logických typů je charakteristické i pro „normální“ oblasti života člověka, jakými jsou například humor, umění či poezie: „V rámci jejich (*teorie dvojné vazby*) pojmů neexistuje nic, co by určilo, zda se daný jedinec stane klaunem, básníkem, schizofrenikem či nějakou jejich kombinací ... Zdá se, že ti, jejichž život je obohacen transkontextuálními dary, sdílejí s těmi, kteří jsou zbídačeni transkontextuálním zmatkem, jednu vlastnost: téměř vždy pro ně existuje ‚dvojí pohled‘. Padající list či pozdrav přítele ... pro ně nejsou pouhým ‚tím a ničím jiným‘. Vnější zkušenost může být orámována kontexty snu a vnitřní myšlenka může být promítnuta do kontextů vnějšího světa“ (Bateson, 1985, s. 272-273).

Nejslavnější pojednání o hypotéze dvojné vazby zakončil Bateson velice zajímavým postřehem, který se týkal tehdejší situace v zařízeních, kde byla schizofrenie léčena – tedy nemocnic. Ačkoli od doby uveřejnění tohoto článku uplynulo již více než padesát let, domnívám se, že následující úvaha ze své aktuálnosti příliš neztratila. Podle Batesona existují nemocnice pro prospěch personálu „stejně tak jako/co možná nejvíce jako/více než“ pro prospěch pacienta. Z tohoto důvodu občas dochází k tomu, že různá opatření činěná za účelem zvýšení pohodlí personálu jsou pacientům předkládána jako opatření sloužící pro jejich blaho. Podle Batesona je tak směrem k pacientovi generován rozpor srovnatelný s dvojvazebnou sekvencí: „Předpokládáme, že kdykoli je systém

organizován pro účely nemocnice a pacientovi je oznamováno, že opatření jsou činěna v jeho prospěch, schizofrenogenní situace je zachována ... jeho reakce bude ‚schizofrenická‘ v tom smyslu, že bude nepřímá a že pacient nebude schopen okomentovat skutečnost, že se cítí podveden“ (Bateson, 1985, s. 225).

4. Bateson ekolog

„Po roce 1970 se Bateson stal něčím jako křížáckým rytířem bojujícím za integritu biosféry. Začínal mluvit stále víc o nebezpečích ‚lineárního‘ či neholistického myšlení a o epistemologických omylech implicitních v ideálech moci nebo kontroly“ (Hoffmanová, 1987, s. 7). K těmto slovům systemické terapeutky Lynn Hoffmanové je potřeba dodat, že pro Batesona bylo ekologické myšlení charakteristické prakticky od počátku jeho vědecké dráhy. Vždy jej zajímaly v první řadě vzorce, které spojují (*patterns-that-connect*) – ať už se jednalo o různé kultury, různé druhy komunikace (od komunikace delfínů přes „slovní salát“ schizofrenie až po komunikaci neuronů v lidském mozku) či rozmanité tvary a podoby živých bytostí. Již roku 1940 napsal: „Osvojil jsem si mlhavý mystický pocit, že musíme hledat stejné typy procesů ve všech oblastech přírodních jevů – že musíme být připraveni, že v krystalické struktuře odhalíme stejný typ zákonů jako ve struktuře společnosti“ (Bateson, 1985, s. 74). Proto také kladl takový důraz na vztahy a srovnávání – neboť co je vlastně spojující vzorec: vztah na základě srovnání, na základě podobnosti.

Nová interdisciplinární věda, již se od druhé světové války pokoušel prosadit a která vycházela z poznatků kybernetiky a systémové teorie, pak v první řadě měla být odklonem od fixace vědeckého zájmu na konkrétní „objekty“ k zaměření se na vztahy mezi těmito objekty. A ekologie je ve své klasické definici především vědou o vztazích.

Vztahy mezi organismy lze však pojímat dvojím způsobem – buď z hlediska energetické výměny, nebo z hlediska výměny informační. Skrze tuto dichotomii Bateson na přelomu šedesátých a sedmdesátých let hodnotil tehdejší poměry ve

sféře ekologického myšlení: „Ekologie má v současnosti dvě tváře: tu, která se nazývá bioenergetika – ekonomie energie v korálovém útesu, v borovém lese, ve městě – a tu, která se zabývá ekonomikou informace, entropie, negentropie, atd. Tyto dvě tváře k sobě příliš nepasují, protože jsou vázány na dva různé druhy epistemologie. V bioenergetice se považuje za přirozené myslet v pojmech jednotek ohraničených membránami, kůží; či jednotek složených ze souborů stejných jednotlivých organismů. Tyto hranice potom určují meze, v rámci nichž jsou prováděna určitá měření zaměřená na stanovení přebytku či deficitu energie v dané jednotce. Naproti tomu informační či entropická ekologie se zabývá zkoumáním drah a pravděpodobností. Její hranice musí zahrnovat, a ne vyčleňovat relevantní dráhy“ (Bateson, 1990a, s. 17).

Není snad třeba dodávat, kterou z těchto variant zastával Bateson. Skutečná věda o vztazích – výhradně o vztazích – je totiž možná jen tehdy, pokud se zaměříme na dráhy informační, komunikační (a energetická výměna může být koneckonců též velice významnou komunikační drahou) – jen tak pro nás konkrétní relata nabudou pouze přechodného významu. Odtud se Bateson dostal k otázce přežití – co tedy po „odhození membrán“ přežívá: jsou to v první řadě „ideje imanentní v živých bytostech (v jejich anatomických formách a vzájemných vztazích)“ (Brockman, 2004). Ekologie je tak u Batesona ekologií idejí, ekologií myslí.²⁶ Základní ekologické otázky pak mohou znít: „Jak na sebe různé ideje vzájemně působí? Existuje nějaký druh přírodního výběru, který rozhoduje o přežití jedné ideje a zániku či smrti druhé? Jaký typ ekonomiky limituje rozmanitost idejí v dané oblasti myslí? Jaké jsou nezbytné podmínky pro stabilitu (nebo přežití) takového systému či subsystému?“ (Bateson, 1985, s. xv-xvi).

---

²⁶ „Mysl“ (soubor či celek idejí) je jedním z nejdůležitějších pojmů Batesonova díla. Při jeho interpretaci je proto nutné mít na paměti celé významové rozpětí anglického *mind* – mysl, duch, duše.

V takto vymezené ekologii jsou vzájemně propletena další dvě stěžejní batesonovská „e“ – epistemologie a evoluce. Ačkoli oddělení těchto oblastí nutně redukuje celkový kontext Batesonových úvah, z důvodu přehlednosti jej považuji za nezbytné.

4.1 Nová epistemologie

Bateson často kritizoval konvenční představy o podstatě člověka a o jeho vztahu k prostředí. K odvrácení ekologické krize považoval za nezbytné, aby byly staré ideje implicitně či explicitně přítomné v postojích příslušníků západní civilizace nahrazeny novým rámcem. Tuto snahu můžeme vnímat jako součást širšího proudu diskuzí o potřebě změny paradigmatu, jehož známým představitelem je například americký fyzik Fritjof Capra. Není bez zajímavosti, že tento myslitel byl významně ovlivněn právě Batesonem. V jedné ze svých stěžejních prací *Bod obratu* (1982) píše: „Během této práce ovlivnil můj způsob myšlení nejpodstatněji Gregory Bateson. Kdykoli se objevil nějaký problém, který jsem nemohl přiřadit k žádnému oboru nebo myšlenkovému proudu, udělal jsem si na okraji rukopisu poznámku: ‚Zeptat se Batesona!‘ ... Vždy budu vděčný za onu výsadu, že jsem ho mohl poznat“ (Capra, 2002, s. 10). Capra je přesvědčen, že současná krize západní společnosti „je v podstatě krizí vnímání“ (tamtéž, s. 16). Batesonovou odpovědí na tuto krizi je pak „nová epistemologie“, která „vychází ze systémové teorie a ekologie“ (Bateson, 1985, s. xii).

Ústřední pozice pojmu epistemologie v Batesonových úvahách je mimo jiné zřejmá z množství významů, v nichž Bateson tohoto výrazu užívá. Následující

výčet je převzat z článku Paula Della *Jak rozumět Batesonovi a Maturanovi: k biologickému základu sociálních věd* (1985).

První způsob zacházení – a v podstatě jediný konvenční – je založen na pojmání epistemologie jako teorie poznání. Jinými slovy, jako odvětví filozofie, „které zkoumá prameny, strukturu, metody a platnost poznání“ (Dell, 1987, s. 25). Dalším případem je epistemologie jako paradigma. Dell k této variantě udává, že ačkoli se jedná o nejméně významné Batesonovo užití tohoto pojmu, mezi rodinnými terapeuty se stalo jednoznačně nejpopulárnějším. Třetí variantou je epistemologie jako „biologická kosmologie“.²⁷ V tomto významu reprezentuje epistemologie odpověď na výše naznačenou Batesonovu otázku po vzorci, který spojuje všechna živá stvoření – všechna živá stvoření jsou „spojena epistemickým a epistemické zakládají“ (tamtéž, s. 26). Bateson též pracuje s pojmem epistemologie jako s názvem biologické vědy, která zkoumá, „jak jednotlivé organismy nebo skupiny organismů *poznávají, myslí, rozhodují se*“ (Bateson, 2006, s. 194). A konečně posledním významem je epistemologie jako charakterová struktura, jako specifický způsob fázování zkušenosti, či jako síť epistemologických premis daného jedince.

Paul Dell toto „nadužívání“ popisuje slovy: „Pro Batesona je téměř všechno epistemologie ... tak je zdá se v Batesonově světovém názoru málo místa pro něco jiného než epistemologii. Podobně jako to vidíme u černé díry, jako by Batesonova epistemologie přitahovala a pohlcovala všechno ve svém okolí (Dell, 1987, s. 29). Jeho nejzávažnější výtká pak směřuje k absenci ontologie v Batesonově díle. Zdeněk Neubauer však v určité polemice s tímto článkem uvádí, že „pro Batesona ... epistemologie jest ontologií, kybernetickou ontologií,

---

²⁷ Tento pojem, který je pravděpodobně Dellovou invencí, si oblíbil známý český biolog a filozof Zdeněk Neubauer, který tak označuje Batesonovu nauku obecně.

přesněji řečeno. Proto není divu, že vše je epistemologií – vždyť všemu náleží bytí, bytí informace, a té náleží poznatelnost ... Sám poznávací akt ... je pro batesonovskou ontologii prototypem jsoucna“ (Neubauer, 1992a, s. 44). A sám Bateson v této souvislosti vyjadřuje, že „v přírodopise (*natural history*) živoucí lidské bytosti nemohou být ontologie a epistemologie odděleny. Její (obvykle nevědomá) přesvědčení o povaze světa determinují to, jak jej vidí a jak v jeho rámci jedná, a její způsob vnímání určí její přesvědčení o jeho povaze. Živoucí člověk je tak spoután sítí epistemologických a ontologických premis, které se pro něj stávají – bez ohledu na jejich konečnou pravdivost či nepravdivost – částečně sebepotvrzujícími. Je vyčerpávající neustále odkazovat jak k epistemologii, tak k ontologii, a nesprávně naznačovat, že jsou v přírodopise člověka oddělitelné. ... Proto budu ... používat pouze pojmu ‚epistemologie‘ pro pokrytí obou aspektů sítě premis, které řídí adaptaci (či maladaptaci) na lidské a fyzické prostředí“ (Bateson, 1985, s. 314).

Na následujících stránkách bych se rád pokusil o vykreslení několika základních premis či bodů Batesonovy epistemologie a o stručný nástin nového způsobu vědeckého uvažování, jež, napříč svým dílem, předkládá.

4.1.1 Významný rozdíl

„Významný rozdíl“, „rozdíl, který činí rozdíl rozdílem“, „rozdíl, na kterém záleží“ – všechny tyto výrazy jsou jen velice přibližnými aproximacemi, které se pokouší postihnout slavnou (leč nepřeložitelnou) Batesonovu definici informace: *a difference which makes a difference*. Formální podoba tohoto vymezení pramení z jeho úvah nad zásadní dichotomií mapy a území, kterou převzal od Alfreda Korzybského, tvůrce obecné sémantiky, a kterou lze zjednodušeně vyjádřit

tvrzením, že reprezentace určité „věci“ (např. mapa, slovo či reprezentace v naší mysli) není totožná s věcí samou – tedy „mapa není území“. Podle Korzybského se jedná o důsledek existence dvou struktur, které lidským bytostem realitu, či přesněji území, zprostředkovávají – struktury nervového systému a struktury jazyka.

Dále již pokračuje Bateson „sám“ – co se tedy dostává z území do mapy? V odpovědi uvádí analogii s reálným procesem tvorby map: „Tím, co se ve skutečnosti dostává do mapy, je rozdíl. Ať už se jedná o *rozdíl* v nadmořské výšce, rozdíl ve vegetaci, rozdíl ve struktuře populace, povrchový rozdíl či rozdíl v čemkoli jiném. Rozdíly jsou tím, co se dostává do mapy“ (Bateson, 1985, s. 451). Ale pouhá existence rozdílu – spíše bychom měli říci pouhá imanentní přítomnost rozdílu – sama o sobě nepostačuje. Aby se rozdíl stal informací – aby se stal účinným, tj. aby se stal součástí mentálních procesů či komunikace nějaké živoucí entity – je zapotřebí právě této entity a jejích „vstupních kanálů“ (typicky smyslových orgánů), které si z potenciálně nekonečného množství rozdílů „zvolí“ ty, jež se tímto aktem stanou rozdíly významnými. Avšak již samotný příjem rozdílu nezbytně předpokládá, jak tvrdil i Korzybski, transformaci či kódování (mapa není území, jméno není pojmenovanou věcí). Významný rozdíl či informace je tak přesněji „zprávou o rozdílu“ – elementární ideou: „V mysli se nacházejí pouze ideje (tj. zprávy o rozdílu), informace o ‚věcech‘ v uvozovkách, nikdy jinak“ (Bateson, 2006, s. 117).

Avšak jak „výběr“ rozdílu, tak jeho transformace jsou determinovány procesy, které jsou téměř výlučně nevědomé. Jinými slovy, nad premisami, jež řídí naše vnímání, nemáme volní kontrolu. Od této skutečnosti dospěl Bateson až k fundamentálnímu tvrzení (přítomném již v distinkci mapa-území), že objektivní

poznání neexistuje: „Poznání vnějšího je vždy zprostředkováno příslušnými smyslovými orgány a neuronovými drahami. Až do té míry jsou předměty mým výtvozem a moje poznání není objektivní, nýbrž subjektivní“ (tamtéž, s. 36).

Striktní rozlišování mezi mapou a územím, na němž Alfred Korzybski trval, však podle Batesona není u lidských bytostí dost dobře možné. Tento fakt spojuje se značně popularizovaným poznatkem – odlišností fungování dvou mozkových hemisfér, jejichž zkoumání shrnuje Jitka Ortová slovy: „Z dosud existujících poznatků, které sami badatelé nepovažují za konečné a kompletní, vyplynulo označení levé hemisféry jako analytické, abstraktně teoretické, pravé jako syntetické, celostní, obrazné a tvarové, některými autory nazývané též emoční“ (Ortová, 1999, s. 99). Zatímco dominantní mozková hemisféra (obvykle levá) schopností rozlišení mezi jménem a pojmenovanou věcí disponuje, druhá z hemisfér tuto distinkci pravděpodobně schopna provést není, či přesněji, tímto rozlišováním se nezabývá. Proto tedy „vždy a nutně bude existovat velké množství situací, v nichž reakce nebude podmíněna logickým rozlišením jména a pojmenované věci“ (Bateson, 2006, s. 36). Za příklad lze podle Batesona považovat nezlomnou tendenci Američanů identifikovat svoji vlajku se svou vlastí, a obecně také všechny situace, ve kterých dominuje primární proces – především v náboženství²⁸ a rituálu.

S problematikou rozdílu a rozlišování souvisí též nám již dobře známá metoda dvojího či mnohonásobného srovnávání. K tomu, aby mohl být generován rozdíl, je pochopitelně potřeba nejméně dvou – jak říká Bateson – „čehosi“. Povaha těchto „čehosi“, které mezi sebou vytvářejí rozdíl, je podle Batesona

---

²⁸ Bateson často upozorňoval na to, že v případě náboženství se odlišení mapy a teritoria rovná vyloučení té části mysli, která vytváří metafory a poezii a která je nutným předpokladem jakéhokoli náboženství. Podle něj přesně to činí protestanti, když slova „Toto je mé tělo – Toto je má krev“ nahrazují něčím, co by se dalo vyjádřit jako „Toto symbolizuje mé tělo – Toto symbolizuje mou krev“ (Bateson, 2004).

nevysvětlitelnou záhadou – kantovskou „Ding an sich“. A právě při pokusu o „odpověď“ na tuto záhadu (ke které se ovšem nikdy nedopracoval) se obrátil ke dvěma gnostickým pojmům v interpretaci „pseudognostického“ textu Carla Gustava Junga, které mu tak vymezily distinkci vpravdě ontologickou. Jedná se tedy o jediný Batesonův kontakt s „neepistemologickou“ ontologií, jehož význam však po dlouhou dobu spočíval „pouze“ ve vydělení dvou oblastí vědeckého zájmu, potažmo vědecké orientace.

4.1.2 Pléróma a Creatura

Uvedený spis, *Septem Sermones ad Mortuos*, který se Batesonovi poprvé dostal do rukou koncem šedesátých let během přípravy přednášky pro výroční konferenci na počest Alfreda Korzybského,²⁹ vznikl v roce 1916, v době, kdy Jung podle svých slov prodělával zásadní proměnu. O situaci předcházející jeho sepsání autor říká: „Kolem mě byla jakási zvláště nabitá atmosféra a já jsem měl pocit, jako by ovzduší bylo plné strašidelných bytostí. Pak začalo v domě strašit: má nejstarší dcera v noci viděla, jak místností prochází nějaká bílá postava“ (Jaffé, 1998, s. 175). Obdobné zážitky podle Junga provázely i ostatní členy jeho rodiny. Celá situace kulminovala následovně: „V neděli kolem páté hodiny odpoledne zazvonilo na domovních dveřích jako na poplach ... Všichni běželi ke dveřím, aby se podívali, kdo tam je, ale nikdo tam nebyl! ... Bleskla mně hlavou přirozeně otázka: ‚Proboha, co se tu děje?‘ Tu sborově a hlasitě zvolali: ‚Vracíme se z Jeruzaléma, kde jsme nenalezli, co jsme hledali.‘ Tato slova odpovídají prvním řádkům mých *Septem Sermones ad Mortuos*“ (tamtéž, s. 176). V okamžiku, kdy začal Jung psát, všichni duchové rázem zmizeli.

---

²⁹ Tato přednáška, která byla publikována pod názvem *Form, Substance, and Difference* (1970), v podstatě předznamenala celé Batesonovo pozdější úsilí, jež vyústilo v zásadní (a poslední dokončené) dílo *Mysl a příroda: nezbytná jednota* (1979).

Uvedenou „příhodu“ glosuje Bateson slovy: „Ve vulgárním psychiatrickém žargonu by se dalo říci, že všichni v domě byli psychotičtí jako bič, a to z dobrého důvodu. Kdykoli se někomu rozpadne jeho epistemologie, stane se psychotickým, a Jung právě procházel epistemologickou krizí“ (Bateson, 1985, s. 455). Význam této epizody potvrzuje i sám Jung: „A tak vytvořily rozhovory s mrtvými – Septem Sermones ad Mortuos – jakousi předeheru k tomu, co jsem měl světu sdělit o nevědomí: jakési schéma řádu a interpretace jeho všeobecných obsahů“ (Jaffé, 1998, s. 177). Septem Sermones tedy hrají ústřední roli v epistemologii Batesonově³⁰ i Jungově.³¹

Jak značí název tohoto oddílu, oněmi dvěma gnostickými pojmy byly Pléróma a Creatura, které Bateson považoval za označení dvou odlišných sfér vysvětlení či porozumění – světa živých stvoření (Creatura), kde dochází k rozlišování a kde jsou následky přivozeny idejemi, tedy rozdíly, a světa „neživých kulečnickových koulí a galaxií“ (Pléróma), kde jsou následky způsobovány silami a srážkami a kde nedochází k žádnému rozlišování – rozdíly do tohoto světa vnášíme vždy jen my sami. Distinkce Pléróma versus Creatura se Batesonovi stala též konceptuálním nástrojem pro odlišení světa „tvrdé vědy“ od světa komunikace a organizace. Vlastní vědecké zaměření pak komentoval slovy: „Celý život jsem strkal popisy tyčí, kamenů, kulečnickových koulí a galaxií do jednoho pytle a nechal jsem je být. Do druhého pytle jsem pak dával živé věci: kraby, lidi, otázky krásy a otázky rozdílu“ (Bateson, 1980, s. 16).

K demonstraci jasné linky mezi Jungovým textem a Batesonovým myšlením je dobré uvést krátký úryvek: „Rozlišenost jest Stvoření (*Creatura*). Ono jest

---

³⁰ Podle vlastních slov si po jejich přečtení uvědomil, že zpráva o rozdílu je synonymem pro informaci (Bateson, 2004).

³¹ Přesto Jung tento drobný spis odmítl zařadit do svých sebraných spisů a považoval jej za „hřích mládí“ (Jaffé, 1998).

rozlišeno. Rozlišenost jest jeho podstatou, proto také rozlišuje. Proto rozlišuje i Člověk, neboť jeho podstatou jest rozlišenost. Proto rozlišuje také vlastnosti Plérómatu, které nejsou. Rozlišuje je totiž ze své podstaty. Proto musí člověk hovořit o vlastnostech Plérómatu, které nejsou“ (Jung, 1998, s. 354).

Bateson ale nebyl přesvědčen, že Pléróma a Creatura představují jen pojmenování pro alternativní způsoby interpretace či explanace přírodních jevů. Věřil, že bez pleromatické úrovně popisu se věda obejít nemůže: „Zkrátka, nevěřím, že jednoduché subatomické části mohou být ‚myslí‘ ... Mnozí vážení učenci, zejména Samuel Butler ... a Teilhard de Chardin, vypracovali evoluční teorie, v nichž je těm nejmenším atomům přisuzována určitá schopnost mentální činnosti. Jak já to vidím, tyto hypotézy nám vpouštějí nadpřirozeno zadními vrátky ... jestliže Teilhard de Chardin a Butler mají pravdu v tom, že atomy nejsou vnitřně rozrůzněné,³² a přesto mají všechny charakteristické rysy mysli, pak je jakýkoli výklad nemožný, a my jako vědci můžeme zavřít krám a jít se klouzat“ (Bateson, 2006, s. 84-85). V žádném případě ale nebyl redukcionista v tom smyslu, že by se domníval, že všechny jevy by měly být touto „základní“ úrovní popisu vysvětlitelné: „Creatura je tedy obraz světa chápaného jako mysl, kdekoli je takové pojetí přiměřené. A kdekoli je takové pojetí přiměřené, tam vzniká druh složitosti, která není přítomná v pleromatu“ (Bateson, 1990a, s. 15). Navíc v rámci hierarchické struktury Creatury je tomu přesně naopak – explanační je vždy úroveň o jeden (a více) stupeň hierarchie vyšší, než je úroveň jevu, jež má být osvětlen.

Dalo by se říci, že v Batesonově nakládání s probíranými kategoriemi je přítomná určitá „podvojnost“ zapříčiněná jeho trváním na neoddělitelnosti

---

³² Podle Batesona musí být cokoli, co bychom mohli označit jako „mysl“, složeno z interagujících částí.

epistemologie a ontologie. Na jednu stranu svět Plérómatu představuje způsob popisu a explanace příznačný pro „tvrdé vědy“ či pro „newtonovský“ pohled na svět – „je to ne-mentální říše popisu“ (Bateson, 2006, s. 87), na stranu druhou je však též ontologickou kategorií – neboť „můžeme studovat a popisovat Pléróma, avšak rozdíly, které nalezneme, vnášíme do tohoto světa vždy jen my sami“ (tamtéž, s. 14). Pléróma „samo“ nerozlišuje. Pak se ale ocitáme ve významové rovině, kde pochopitelně žádný „pleromatický popis“ neexistuje, neboť jakýkoli popis či výklad je vlastností Creatury. Pro vyhnutí se tomuto rozporu je tedy potřeba epistemologii a ontologii oddělit a Pléróma a Creaturu považovat za kategorie ontologické, jejichž odlišnost je způsobena tím, že tyto dva světy vyžadují odlišný způsob výkladu.

Pokud ale přijmeme tuto distinkci za čistě ontologickou, pak můžeme dojít k závěru, že Bateson v podstatě nahradil dualismus hmoty a ducha dualismem hmoty a těla (tedy „živé hmoty“), či přesněji hmoty, která sama žádné informace neobsahuje, a hmoty, v níž jsou informace (tedy ideje) imanentně obsaženy. Jinými slovy, Batesonova nezbytná jednota mysli (či ducha) a přírody je „pouze“ jednotou mysli a živé přírody. Takzvaná neživá příroda (Pléróma) této jednotě stále „uniká“. Domnívám se, že Bateson si byl této skutečnosti vědom a že jeho poslední kniha, jež měla nést jméno *Where Angels Fear to Tread*, měla být mimo jiné pokusem o přehodnocení vztahu mezi těmito dvěma kategoriemi ve prospěch celkového monismu, který Bateson po většinu svého života považoval za nevyhnutelný a potřebný. Zmíněnou knihu však nikdy nedokončil. To za něj učinila až jeho dcera Mary Catherine, která jeho „střípky“ zkompletovala a doplnila, a dala tak vzniknout knize *Angels Fear: Towards an Epistemology of the Sacred* (1987).

V této knize Bateson zdůraznil, že Pléróma a Creatura jsou oddělitelné jen jako způsoby popisu – pro srozumitelnost bychom opět měli dodat: jen jako vyžadující různé způsoby popisu.³³ Jejich bytostná neoddělitelnost spočívá v tom, že celá Creatura existuje pouze v rámci Plérómatu a skrze něj a že poznání Plérómatu existuje pouze v Creatuře (Bateson, 2004). Opět se zde ovšem jedná o propojení epistemologie s ontologií, které lze na základě Batesonových myšlenek akceptovat u živých bytostí, ne však u „neepistemologického“ světa Plérómatu. „Úspěšnost“ Batesonova monismu tak závisí na tom, zda Plérómatu přisoudíme „pouhou“ nepoznatelnost, nebo zda přijmeme skutečnost, že se jeho „obsahy“ účastní bytí jen skrze akt rozlišování živých bytostí.³⁴ Obě tyto v zásadě kontradiktorní alternativy jsou však v Batesonových výkladech spleteny dohromady, a tak nám nezbývá než konstatovat, že ačkoli je v Batesonově díle popřeno oddělení duše od těla, přes značnou snahu zde zůstal prostor pro vydělení řádů živé a neživé přírody.

4.1.3 Koncepce vědy

Přes uvedené námitky byly pojmy Creatura a Pléróma pro Batesona velice významné, neboť mu umožnily postulovat (přinejmenším konceptuálně) vědeckou oblast, pro níž jsou prostředky takzvané „newtonovské“ či tvrdé vědy naprosto nevhodné. To, že potřebě revize „ušetřil“ zkoumání těch oblastí, jež jsou klasickým předmětem fyziky či chemie, lze jednak připsat jeho vědecké zdrženlivosti, neboť se těmito vědami nikdy blíže nezabýval, a jednak určité snaze o to, aby jeho koncepty byly přijatelné i v rámci dobového kontextu vědy. Jak poukázal Zdeněk

---

³³ Tento dodatek je ovšem velice podstatný, neboť právě vlastnost „vyžadování odlišného způsobu popisu“, třebaže se pragmaticky týká především epistemologie, je oním „vstupním bodem“ ontologie.

³⁴ Ještě bychom pochopitelně mohli „vpustit nadpřirozeno zadními vrátky“ – to nám však Bateson zakázal.

Neubauer: „I prostředky – modely a pojmy – jejichž nevyužité možnosti virtuózně předvádí a rozvíjí, jsou tak střídme, skromné a vědeckou tradicí stokrát posvěcené a prověřené, mechanické, kauzální a logické, že nejsou a nemohou být nic proti ničemu. Bateson si nikdy neposloužil kvantovou fyzikou, hlubinnou psychologií či holografií!“ (Neubauer, 2006, s. 7). Mnohokrát opakoval, že zázrak je snem materialisty o tom, jak uniknout ze svého nesnesitelného materialismu. Přesto můžeme konstatovat, že v tomto svém snažení dosud nebyl, snad s výjimkou rodinné a systemické terapie, úspěšný. Svým způsobem byl totiž příliš velkým „optimistou“, když svá tvrzení, že věda nikdy nic nedokazuje nebo že objektivní poznání neexistuje, považoval za pravdy téměř „školácké“. Mary Catherine Batesonová v této souvislosti poukázala na to, že její otec byl vždy ve velice obtížné pozici, když svým vědeckým kolegům říkal, že se v důsledku svých metodologických a epistemologických premis nevěnují těm nejpodstatnějším otázkám, a pak se otočil a svým nejvěrnějším následovníkům, kteří věřili, že o těchto otázkách mluví, řekl, že plácají nesmysly (Bateson, 2004).

Ale vraťme se k Batesonem navrhované vědě, která by podle něj měla být pro popis světa Creatury, pro popis živých stvoření, adekvátní. Je zajímavé, že nikdy výslovně neřekl, že by měla nést označení „kybernetika“, tedy jméno jemu nejbližší vědy, na jejímž zrodu se velmi významně podílel. Obvykle tvrdil, že část z toho, co by mělo být obsahem takové vědy, je obsaženo v kybernetice, část v systémové teorii, část v teorii informace a část v komunikační teorii. Neopomněl také zdůraznit, že důležitým východiskem musí být Russellova teorie logických typů. Celek této vědy si pak „dovolil“ pojmenovat až v poslední dekádě svého života, a to střídavě jako ekologii mysli, ekologii idejí, epistemologii či

Epistemologii (k odlišení od lokálních a osobních epistemologií – předmětu studia antropologů a psychologů).

Pokud lze Batesonův přístup k otázkám „tvrdých věd“ označit jako velice zdrženlivý, v případě zbylých oblastí toto konstatování proneseno být nemůže: „Dovolte mi, abych vyjádřil své přesvědčení, že takovým předmětům zkoumání, jakými jsou bilaterální symetrie živočichů, vzorování listů rostliny, eskalace závodů ve zbrojení, procesy namlouvání, podstata hry, gramatika jazyka, záhada biologické evoluce a současná krize ve vztahu člověka k jeho prostředí, můžeme porozumět jen v pojmech té ekologie idejí, kterou předkládám“ (Bateson, 1985, s. xv).

Při snaze o přiblížení nového způsobu náhledu na všechny oblasti života se Bateson obrací k aristotelské dichotomii formy a látky a tvrdí, že zatímco v devatenáctém a první polovině dvacátého století se pokusy o integraci poznatků věd o člověku s poznatky jiných věd soustředily na otázky látky, nyní je potřeba zaměřit se na formu a na základě poznatků kybernetiky a příbuzných věd vystavět integraci novou. Klasickým příkladem prvního způsobu uvažování je Freudova psychoanalýza pokoušející se zbudovat most mezi behaviorálními daty a základními koncepty fyziky a chemie pomocí pojmu „energie“. Podle Batesona se jednalo o epistemologickou chybu, jejíž důsledky dosud brání pokroku behaviorálních věd. Jak již bylo naznačeno v Batesonově pojetí „dvou ekologií“, toto východisko je podle něj nevhodné nejen pro vědy o člověku, ale pro vědy o životě vůbec. Svět Creatury je totiž v první řadě světem komunikace: „Na veškeré vnímání a všechny reakce, veškeré chování a všechny třídy chování, veškeré učení a celou genetiku, celou neurofyzilogii a endokrinologii, veškerou organizaci a celou evoluci – jeden celistvý předmět zkoumání – se musí pohlížet jako na

z podstaty komunikační“ (Bateson, 1985, s. 282-283). A bazální charakteristikou jakéhokoli komunikačního procesu je přeci tvorba informací, redukce neuspořádanosti, geneze smyslu.

Do centra pozornosti se tedy musí dostat vzorec, kontext, redundance, význam či smysl (se všemi těmito pojmy Bateson nezřídka zachází jako s přibližnými synonymy). Podle Batesona newtonovský svět, který skutečnost připisuje objektům, dosahuje své jednoduchosti prostřednictvím vyloučení širších kontextů (v jazyce *Mysli a přírody* bychom mohli říci spojujících vzorců) a metavztahů. Naproti tomu teoretik komunikace trvá na zkoumání metavztahů a své jednoduchosti dosahuje prostřednictvím vyloučení všech objektů. Takové pojetí v podstatě předkládá nový model interdisciplinarity, který bývá některými autory označován jako „transdisciplinární“. Transdisciplinarita nespočívá v pouhé výměně poznatků mezi dílčími obory, ale v odhalování vzorců společných mnoha oborům. Předmětem zkoumání pak nejsou konkrétní relata, ale samotné vztahy mezi jednotlivými relaty a vzorce těchto vztahů. Konečným smyslem je odhalit podobnosti vzorců vztahů z různých oblastí – tedy batesonovské *patterns-that-connect*.

Hlavním motivem vědeckého myšlení tak musí být srovnávání – „dvojí či mnohonásobné“. Bateson tedy rehabilituje ústřední pozici principu analogie ve vědě. Kombinaci volných analogií s přísným myšlením dokonce považuje za nejcennější nástroj vědy – sám tak došel například k teorii schizmogeneze, kdy mu jako východisko pro popis způsobu organizace jatmulské společnosti posloužil popis segmentace různých druhů živočichů. Charakter Batesonova interdisciplinárního myšlení vhodně ilustruje následující citace: „Člověk studující uspořádání listů a větví v růstu kvetoucí rostliny může zaregistrovat analogii

formálních vztahů mezi stonky, listy a pupeny a formálních vztahů mezi odlišnými slovními druhy ve větě. Nebude o listu přemýšlet jako o něčem placatém a zeleném, ale jako o něčem, co má určitý vztah ke stonku, z něhož vyrůstá ... Podobně moderní lingvistika neuvažuje o „podstatném jméně“ jako o „náзву osoby, místa či věci“, ale jako o členu třídy slov definovaných jejich vztahem ke „slovesům“ a ostatním částem v rámci větné struktury“ (Bateson, 1985, s. 153).

Podle Batesona se tyto nonkonformní úvahy stanou téměř banálními v okamžiku, kdy připustíme, že jak gramatika, tak biologická struktura jsou produkty komunikačních a organizačních procesů: „Anatomie rostliny je složitou transformací genotypových instrukcí a ‚jazyk‘ genů musí nezbytně mít (jako kterýkoli jiný jazyk) kontextuální strukturu. Ve veškeré komunikaci musí také existovat souvislost mezi kontextuální strukturou zprávy a strukturováním jejího příjemce. Pletivo rostlin nemůže ‚číst‘ genotypové instrukce obsažené v chromozomech všech buněk, pokud v daném okamžiku nejsou buňka a pletivo v jedné kontextuální struktuře“ (tamtéž, s. 154). I při zběžném pohledu na tyto řádky je zřejmé jak to, proč byly Batesonovy ideje pro řadu z jeho kolegů nepřijatelné, tak i to, že takovýto vědecký náhled na živou skutečnost odhalující souvislosti napříč nejrozmanitějšími úrovněmi přírodních jevů, je ze své podstaty ekologický.

Pokud se na okamžik vrátíme k Batesonovým úvahám nad povahou analogické komunikace, primárního procesu – metaforické řeči mýtů a snů – a porovnáme je s vykreslenou představou nové vědy, dojdeme téměř k absolutní podobnosti. Vždyť v obou oblastech jde primárně o vztahy, samotná relata ustupují do pozadí. Předmětem analogické komunikace i Batesonem navrhované vědy jsou především souvislosti, spojující vzorce. V *Angels Fear* dokonce říká, že

biologická data dávají smysl – jsou vzájemně propojena – metaforami, že metafora protíná celý svět Creatury. A na jiném místě: „Jestliže je svět spojitý a jestli se zásadně nemýlím v tom, co říkám, mělo by myšlení v příbězích být vlastní každé mysli, ať už té naší nebo mysli sekvojových lesů a mořských sasaneček“ (Bateson, 2006, s. 24). Jím navrhovaná věda je tak možná především pokusem o ověření možností vědeckého popisu, pokusem o postihnutí metafor a příběhů kybernetickým jazykem. A možná má pravdu Zdeněk Neubauer, když o *Mysli a přírodě* říká: „Podoby ani podobnosti, ani příběhy či události, ani hodnoty nebo jakosti, a tím méně významné a smysluplné souvislosti – nic z toho, na čem záleží, co má pro nás význam a smysl, objektivně zamapováno být nemůže: k tomu má věda zcela nepřiměřené prostředky. *Mysl a příroda* je toho názorným svědectvím – výmluvně přesvědčivě odhalujícím“ (Neubauer, 2006, s. 6).

4.1.4 Ekologická krize a epistemologické omyly

V článku *The Roots of Ecological Crisis* z roku 1970 Bateson jmenuje tři základní příčiny environmentálních problémů – technologický pokrok, nárůst populace a konvenční (ale špatné) názory na podstatu člověka a jeho vztah k prostředí. Je přesvědčen, že tyto příčiny mají eskalační charakter v tom smyslu, že se podporují jednak v rámci sebe sama a jednak mezi sebou navzájem: „Nárůst populace pobízí technologický pokrok a vytváří úzkost, která náš štví proti našemu prostředí; technologie napomáhá populačnímu růstu a posiluje naši aroganci či přehnané sebevědomí vůči přírodnímu prostředí ... čím větší je populace, tím rychleji roste; čím více technologie máme, tím větší je tempo nových vynálezů; a čím více věříme v naši ‚moc‘ nad nepřátelským prostředím, tím máme

větší pocit ‚moci‘, a tím se nám zdá prostředí zlomyslnější“ (Bateson, 1985, s. 490). Jinými slovy, v tomto systému dominují pozitivní zpětné vazby.

Přes tuto skutečnost Bateson „optimisticky“ věří, že k destrukci našeho světa je zapotřebí všech těchto faktorů, že tedy zásadní nápravné opatření v kterémkoli z nich může naši civilizaci zachránit. Při promýšlení takových opatření je však nezbytné mít na paměti všechny důsledky, které tento zásah může přivodit – nesmí se v žádném případě jednat o změny „ad hoc“, jejichž „nejzářnější“ příkladem byl podle Batesona vynález a následné masové rozšíření DDT. Jako jediný reálný „vstupní“ bod obratu tohoto interagujícího systému příčin se Batesonovi jeví soubor postojů člověka k jeho prostředí – tedy korekce určitých epistemologických chyb, které jsou explicitně či implicitně obsaženy v západním myšlení.

Vývoj vztahu člověka k přírodnímu prostředí nahlíží Bateson skrze triádu totemismus – animismus – náboženství. První fáze spočívala v tom, že člověk získal z přírody vodítka pro interpretaci světa, která pak aplikoval na svou společnost. Jinými slovy, „vcítil“ se do přírodního světa, který jej obklopoval, a tento akt empatie pak použil jako východisko své sociální organizace a svých představ o povaze lidské duše. Tento světový názor, totemismus, představuje asi nejekologičtější ideologii člověka, a to mimo jiné proto, že reflektuje základní hierarchickou strukturu živých systémů – představy o společnosti jsou totiž „formovány (doslova in-formovány) pomocí analogií se systémem, jehož jsou součástí, analogií s vyšším ekologickým a biologickým systémem, jehož jsou součástí spolu s ostatními živočichy, rostlinami a ostatními lidmi“ (Bateson, 2006, s. 124). Dalším krokem bylo obrácení tohoto procesu – interpretační klíče si člověk vzal od sebe a aplikoval je na přírodní svět. Animismus rozšířil představu

osobnosti či myslí na lesy, hory, řeky a podobné „entity“. „V mnoha ohledech to také nebyla špatná myšlenka. Další krok však spočíval v oddělení představy myslí (*duše, ducha*) od přírodního světa. Pak získáte představu bohů“ (Bateson, 1985, s. 484-485).

Představa transcendentního božství je podle Batesona asi nejzávažnější epistemologickou chybou západní kultury: „Pokud vymezíte místo Boha mimo sebe a postavíte jej tváří v tvář tomu, co stvořil, a pokud se domníváte, že jste stvoření k jeho obrazu, pak logicky a přirozeně vidíte i sebe sama jako někoho mimo a proti všem věcem okolo vás“ (Bateson, 1990a, s. 17). Tato idea nejenže neomezuje snahu člověka nakládat s ostatními a se svým prostředím (a nakonec i se sebou samým) jako s věcmi, ale též nerespektuje skutečnost, již podle Batesona jednoznačně prokázala kybernetika – že totiž mysl, tedy to, co Bateson myslí nazývá, je v živých strukturách „reálně“ imanentní, že je od nich neoddělitelná. Pokud dlouhodobě sdílíme premisy, které Boha či mysl vykazují do „zásvětní říše“, a pokud máme dostatečně mocnou technologii na to, abychom podle nich jednali, pak se tato ideologie stane imanentní v monstrózních změnách našeho světa, který jsme si tímto způsobem vytvořili, čímž Batesonovými slovy doženeme mysl přírodních ekosystémů k šílenství.

Z dalších epistemologických omylů ovládajících západní civilizaci, Bateson jmenuje následující – stojíme proti přírodě; stojíme proti ostatním lidem, záleží na jedinci (nebo na jediné společnosti či národu), můžeme mít jednostrannou kontrolu nad svým prostředím a musíme o tuto kontrolu usilovat, žijeme v rámci nekonečně expandujících hranic, ekonomický determinismus je nezpochybnitelný, technologie to za nás zařídí. Ačkoli některé z těchto závažných omylů jsou přímým důsledkem

představy transcendence, většina z nich se ve své nejzřetelnější podobě datuje do období průmyslové revoluce (Bateson, 1985).

Je vhodné poznamenat, že přesvědčení o imanenci mysli ve všech živých systémech nenabývá v Batesonově díle podoby jakési osobní, téměř mystické víry. Tato skutečnost je jasně patrna na výčtu základních charakteristik, které musí daný systém splňovat, aby mohl být nazván myslí. Vzhledem k jejich významu v Batesonově uvažování o procesech komunikace a organizace považuji za nezbytné uvést je v nezkrácené podobě: „1. *Mysl je seskupením vzájemně působících částí nebo složek*; 2. *Toto vzájemné působení je spouštěno rozdílem*. Rozdíl je nesubstanciální jev, který není umístěn v prostoru ani v čase; vztahuje se spíše k entropii a negentropii než k energii; 3. *Mentální procesy vyžadují průvodní energii*; 4. *Mentální procesy vyžadují kruhové (nebo ještě složitější) kauzální řetězce*; 5. *V mentální činnosti je následky rozdílů nutno chápat jako transformace (tj. kódované verze) událostí, které jim předcházely*. Pravidla takové transformace musejí být relativně stabilní (tj. stabilnější než obsah), ale sama podléhají transformaci; 6. *Popisem a klasifikací těchto procesů transformace získáme hierarchii logických typů, které jsou v jevech přítomny*. Vycházím z tvrzení, že k jevům, které nazýváme myšlení, evoluce, ekologie, život, učení a podobně, dochází jen v systémech splňujících tato kritéria“ (Bateson, 2006, s. 83-84).

Většina z uvedených bodů byla již částečně probrána v předchozím textu. Ke třetímu kritériu je ale dobré dodat, že je to právě tato charakteristika, která ospravedlnila Batesonovo trvání na nevhodnosti užívání fyzikalistických analogií při popisu jevů náležících do creaturální sféry. K osvětlení této záležitosti Bateson nesčetněkrát užil příklad s nakopnutým psem: „Jestliže kopnu do psa, bude jeho chování samozřejmě částečně v souladu se zákonem zachování energie – když

do něj kopnu dostatečně silně, bude se možná pohybovat po newtonovské trajektorii. To je ale pouhá fyzika. Důležité je to, že energie jeho případné reakci nebude dodána mým kopancem, ale jeho metabolismem; může se otočit a kousnout mě“ (Bateson, 1985, s. 229). Jinými slovy, ačkoli fyzikální zákony podle Batesona platí i pro živá jsoucná, nejsou tím, „oč skutečně jde“. Proto by měla být při výkladu fungování systémů splňujících uvedená kritéria jednoznačně upřednostněna explanační schémata vycházející z poznatků kybernetiky a spřízněných věd.

Zdeněk Neubauer si povšiml, že mezi uvedenými kritérii chybí podle jeho názoru nejdůležitější figura Batesonovy epistemologie – metoda dvojího či mnohonásobného srovnávání. „Jako by tato ústřední dimenze Batesonova myšlení – červená nit jeho životního úsilí – vůbec neexistovala“ (Neubauer, 1992b, s. 52). Vysvětluje si to tím, že v opačném případě by Bateson svá kritéria mohl aplikovat na umělé kybernetické systémy, neboť „schopnost vidění téhož v různém, respektive v samotné různosti, a mohutnost rozlišovat stránky a dimenze nedělitelného jedna je výsadou přirozených „minds““ (tamtéž, s. 54). Na Batesonovu obranu je ale možné uvést, že ačkoli tento rys explicitně nezmínil, byl jím považován za nezbytnou součást druhého kritéria. V jednom z prvních pokusů o shrnutí základních rysů systému vykazujícího mentální charakteristiky uvádí: „Bude srovnávat, tj. bude vnímavý k *rozdílu*“ (Bateson, 1985, s. 315).

Pokud se týče vztahu kritérií mysli k umělým systémům, vypadá Batesonovo řešení následovně: „Počítač je autoregulační systém, pokud jde o jeho vnitřní proměnné. Může například obsahovat teploměry či jiné smyslové orgány, které jsou ovlivněny rozdíly v jeho pracovní teplotě, a reakce těchto smyslových orgánů na tyto rozdíly může ovlivnit chování větráku, který postupně

koriguje teplotu“ (Bateson, 1985, s. 317). Podle Batesona je tedy možné říci, že daný systém vykazuje jisté elementární mentální charakteristiky, pokud jde o jeho vnitřní teplotu. „Ale bylo by chybou říci, že hlavní činnost počítače – transformace vstupních rozdílů do výstupních rozdílů – je ‚mentální proces‘. Počítač je pouze částí většího obvodu, který vždy zahrnuje člověka a prostředí, od kterých je obdržena informace a které ovlivňují výstupní zprávy počítače. O takovém celkovém systému ... lze říci, že vykazuje mentální charakteristiky. Funguje na základě pokusu a omylu a má kreativní charakter“ (tamtéž).³⁵ A právě „fungování na základě pokusu a omylu“, které představuje jeden z nejočividnějších společných jmenovatelů evoluce a myšlení, přivedlo Batesona k představě nezbytné jednoty těchto procesů.

4.2 Stochastická evoluce

Než přikročíme k jakémukoli rozboru Batesonova pojetí evoluce, je potřeba osvětlit, co si Bateson představoval pod pojmem stochastický. Základní definice zní: „Jestliže určitý sled událostí v sobě spojuje prvek náhody s procesem výběru tak, že jen některým výsledkům náhody je dovoleno přežít, říkáme, že je tento sled stochastický“ (Bateson, 2006, s. 197). Nové podle Batesona může vzejít pouze z náhody. Proto je „stochastičnost“ nutným předpokladem jakéhokoli kreativního procesu (potažmo jakékoli adaptivní změny) – biologické evoluce, kulturní evoluce, somatického přizpůsobení či tvůrčího myšlení. Například u genetické změny je hlavním „generátorem náhody“ mutace a nenáhodnými selekčními prvky

---

³⁵ Podobně Bateson řeší problematiku vztahu mozku a mysli – mysl je imanentní v těch obvodech mozku, které jsou dokončené v jeho rámci. A dále: „Mysl je imanentní v obvodech, které jsou dokončené v rámci systému mozek plus tělo. A konečně – mysl je imanentní ve větším systému – člověk plus prostředí“ (Bateson, 1985, s. 317).

vnitřní prostředí organismu na jedné straně a vnější přírodní podmínky na straně druhé.

Všechny tyto systémy tak nutně pracují metodou pokus-omyl. Avšak vždy je zapotřebí určité hierarchie, neboť jakýkoli omyl je biologicky či psychicky velice nákladný. V tomto momentě se Bateson obrací k již naznačeným úvahám svého oblíbeného myslitele Samuela Butlera – čím lépe organismus něco „ví“, tím méně je to vědomé – a hovoří o ekonomice adaptability. Ve všech přirozených stochastických systémech existuje mechanismus, který se více či méně podobá procesu formování zvyku³⁶: „Problém můžeme nejprve řešit metodou pokusu a omylu; ale v případě, že se stejný problém objeví znovu, máme tendenci jej řešit více a více ekonomicky – vyjmout ho z dosahu vlastní stochastické operace (*pokus-omyl*) a řešení předat hlubšímu a méně flexibilnímu mechanismu, který nazýváme „zvyk“ (Bateson, 1985, s. 257). „Hluběji klesnout“ tedy můžeme nechat především ty typy znalostí, jejichž „pravdivost“ má trvalejší charakter, tj. ty, které jsou pravdivé i za měnících se podmínek. Ve všech typech takto pracujících systémů je „cenou“ za takové přizpůsobení určitá ztráta možnosti změny v „ponořených“ znalostech a ziskem uvolnění vědomějších úrovní pro nové rozhodovací procesy.

4.2.1 Somatická změna a dědičnost získaných vlastností

Jedním z nejvýznamnějších Batesonových počinů na poli evoluční teorie je rehabilitace významu somatického kontextu v procesech evoluční změny. K tomu jej mohl dovést obdiv k dílům Samuela Butlera a Jean-Baptiste Lamarcka na jedné straně a přesvědčení o mylnosti koncepce dědičnosti získaných vlastností na

---

³⁶ V uváděném případě se jedná o ekonomii vědomí, která představuje specifický, u člověka nejpovrchnější typ ekonomiky adaptability.

straně druhé. Skutečnost, že pod obecnou hlavičku „somatická změna“ zahrnul též procesy učení, z jeho teorie evoluce činí v případě člověka syntézu biologické a kulturní evoluce. Následující řádky se pokoušejí s maximální stručností přiblížit některé myšlenky týkající se této syntézy somatické adaptace a „adaptace“ genetické.

Bateson ve svých úvahách o procesu biologické evoluce vycházel od snahy vyvrátit tzv. lamarckovskou dědičnost, jelikož spolu s ortodoxní teorií molekulární genetiky předpokládal, že „protoplazmatické prostředí DNA nemůže v DNA přivodit změny, které by měly nějaký vliv přímo a cíleně podporující přizpůsobení organismu životnímu prostředí nebo vedoucí k snížení vnitřní zátěže“ (Bateson, 2006, s. 129). Jinými slovy, byl přesvědčen o neprostupnosti tzv. Weismannovy bariéry. Jak by ale potom byla možná redundance, která se očividně ve vztahu organismu (či přesněji fenotypu) a jeho prostředí vyskytuje? Jinými slovy, jak by bylo možné ze zkoumání daného organismu získat informace o jeho prostředí? Či ještě jinak, jak bychom vůbec mohli mluvit o adaptaci daného organismu na jeho prostředí?

Část řešení podle Batesona spočívá v rozpoznání záměny logických typů. Lamarck předpokládal, že environmentální tlaky mohou přímo ovlivňovat geny jedinců. Správný je ale výrok o jeden stupeň abstrakce vyšší – prostředí má přímý vliv na genofond populace. Zde se Bateson odvolává na poznatky genetiky, které ukazují, že genová skladba určité populace či druhu je do značné míry heterogenní. Potřebný „materiál“ pro změnu na základě environmentální selekce je tedy přítomen v samotné populaci. Potud je Bateson příkladným darwinistou: „geny mutují, jednotlivci jsou vybíráni a druhy se vyvíjejí. Tolik tedy ortodoxní darwinovský názor“ (Gould, 1988, s. 86).

Hlavním argumentem proti lamarckovské dědičnosti ale bylo to, že pokud by tento model byl v evoluci pravidlem, pak by dané organismy během několika málo generací vyčerpaly veškerou dostupnou flexibilitu pro nakládání s neočekávanými změnami svého prostředí. Vypořádání se s těmito změnami musí řídit nějaký „povrchnější“ a především „vratnější“ mechanismus, než je nevratná genotypová fixace. A tím je právě somatická změna či přizpůsobení, tedy ta oblast evolučního procesu, u které lze (na rozdíl od změny genetické) oprávněně hovořit o „přímé“ adaptaci jedince na přírodní prostředí.

K objasnění fungování somatické změny Bateson často užívá příkladu aklimatizace: „Pokud se člověk z úrovně hladiny moře přesune do výšky 10 000 stop, pravděpodobně začne funět a jeho srdce začne rychleji bít. Ale tyto změny jsou pohotově vratné: jestliže týž den sestoupí, okamžitě zmizí. Pokud ale ve velké nadmořské výšce zůstane, objeví se druhý způsob obrany. Pomalu se stane aklimatizovaným v důsledku fyziologických změn. Jeho srdce přestane rychle bít a pokud nepodstoupí nějakou námahu, nebude funět. Jestliže se pak navrátí na úroveň moře, zmizí charakteristiky druhé obrany poměrně pomalu a může se dokonce cítit nepříjemně“ (Bateson, 1985, s. 351). Dochází tedy k hierarchickému posunu na méně vratnou úroveň fyziologických procesů, která je však kompenzována tím, že daný jedinec může například „využít“ zrychleného srdečního tepu pro nakládání se stresovými situacemi. Jinými slovy, povrchnější změna posunula jednu či více proměnných (např. srdeční tep) ke svým krajním hodnotám, což výrazně zredukovalo možnosti flexibility této proměnné. Následná hlubší změna danou proměnnou navrátila do optimálního stavu (nějaké ideální střední hodnoty), a tím jí navrátila jejich flexibilitu. Zároveň ale ztížila možnost návratu těchto proměnných do jejich původního „nastavení“.

A nejméně vratnou změnou této hierarchie je změna na úrovni genotypu. Samuel Butler předpokládal, že proces formování zvyku vyličený v příkladu aklimatizace může zajít tak hluboko, že „přispěje k souhrnu vzpomínek, který bychom nazvali genotyp a který určuje znaky příští generace“ (tamtéž, s. 254). Takovýto stupeň přímosti komunikace mezi změnami tělesnými a změnami genetickými však vzhledem k popření lamarckovské dědičnosti Bateson akceptovat nemohl. Jeho představa vypadá přibližně následovně. Dojde k nějaké environmentální změně (pro názornost k ochlazení). Jedinci dané populace, kteří mají dostatečné „zásoby“ somatické flexibility potřebného typu se „vratně“ přizpůsobí (zhoustne jim srst). Takovéto přizpůsobení ale není možné předat potomkům, kteří se tedy budou muset vždy znovu somaticky přizpůsobit. Pokud se požadavek prostředí ukáže jako přechodný, dojde po jeho odeznění ke ztrátě této vlastnosti. Pokud však tento požadavek bude pravdivým po delší časové období, dojde ke genetické fixaci dané vlastnosti (Batesonovými slovy – vznikne genokopie somatické adaptace), která tímto výrazně zvýší celkové možnosti daného organismu somaticky se přizpůsobit, zároveň ale zamezí jednoduché ztrátě této vlastnosti při případném odeznění daného environmentálního tlaku.³⁷

Na první pohled by se mohlo zdát, že takto vykreslený proces vyžaduje nějakou „vnější“ paměť ve smyslu Sheldrakovy morfické rezonance. Jak by totiž po sobě jdoucí generace „poznaly“ že daný environmentální tlak je dlouhodobý a že je „vhodné“ reakci na něj geneticky fixovat? Domnívám se, že tento fakt lze interpretovat i v pojmech „klasické“ logiky přírodního výběru. Objeví se

---

³⁷ Pokud se nyní vrátíme k úvahám o genetické determinovanosti učení vykreslených v kapitole o druhotném učení, dojdeme k závěru, že při případné genetické fixaci vlastně dochází k posunu ve zmíněné hierarchii – například z determinace „schopnosti naučit se schopnost“ na přímou determinaci dané schopnosti. V této souvislosti si Bateson všímá skutečnosti, že ačkoli biologická evoluce v menším časovém horizontu upřednostňuje (z důvodů ekonomiky adaptability) genetickou fixaci, jako celek je její „preference“ opačná – savci přeci mohou dosahovat učení vyšších úrovní než améba. Přemýšlí tedy i o možnosti procesu opačného, kdy by došlo ke změně genetické kontroly na kontrolu somatickou. K bližšímu rozpracování této problematiky se však nedostal.

environmentální tlak. Ti jedinci dané populace, kteří se somaticky přizpůsobí, přežijí. Pokud bude tento tlak trvalý, budou v průběhu generací zvýhodňováni jedinci, u kterých došlo k náhodné mutaci ve prospěch genokopie somatické adaptace, jelikož taková fixace zvýší jejich celkovou somatickou flexibilitu či adaptabilitu, která je z hlediska přežití nespornou výhodou.

Možnost somatické změny je ale podle Batesona nezbytnou podmínkou přežití i vzhledem k vnitřním tlakům, které jsou nutným důsledkem jakékoli genové mutace. Pokud vezmeme třeba velice oblíbený příklad hypotetické „prežirafy“, u které došlo k náhodné mutaci, jejímž výsledkem byl „gen dlouhý krk“, pak je jasné, že takové zvíře by nikdy nemohlo přežít, pokud by příslušné homeostatické dráhy jejího těla nezajistily změnu v řadě jiných fyziologických proměnných – například v zásobování krví. Bez možnosti flexibility těchto proměnných by taková mutace byla pro žirafu letální. Výhodou případné genetické fixace změn oběhového systému pak opět bude zvýšení flexibility v této proměnné – tedy posun z jejích krajních limitů ve směru určitého optima.

Z výše řečeného tedy vyplývá, že somatická stránka živých bytostí vytváří nezbytný kontext jejich genové skladby.³⁸ Bateson však zachází ještě dále – somatické adaptace totiž nejsou ústřední pouze v systému „gen-v-organismu“ (*gene-in-organism*), ale též v širších systémech či kontextech, především v systému organismus-v-prostředí.³⁹ A to nejen tím, že organismům umožňují přežít náhlé změny přírodních podmínek, ale též tím, že tyto podmínky (minimálně organické) samy ovlivňují. Pro tuto skutečnost vyhrazuje Bateson pojem „koevoluce“, který definuje jako „stochastický systém evoluční změny, v němž dva

---

³⁸ Ačkoli toto tvrzení vypadá jako truismus, v řadě soudobých pojetí biologické evoluce není tomuto fenoménu věnována přílišná pozornost.

³⁹ Jedná se o názornou ilustraci Batesonova přesvědčení, že to, co přežívá, jsou ideje a vzorce vztahů. V tomto případě vztahů mezi geny a organismem, respektive vztahů mezi organismem a jeho prostředím. To je ale úplně jiná představa než převládající neodarwinistický obrázek evoluce.

nebo více druhů na sebe působí tak, že změny v druhu *A* vytvoří podmínky pro přírodní výběr změn u druhu *B*. Pozdější změny v druhu *B* opět vytvoří podmínky pro výběr dalších podobných změn u druhu *A*“ (Bateson, 2006, s. 195).⁴⁰ Jinými slovy, somatickým změnám jedinců se často musí přizpůsobit i okolní ekosystém či okolní druhy, a tyto změny prostředí pak mohou „působit jako matrice, podporující všechny genokopie daných somatických změn“ (tamtéž, s. 141). Organismy tedy v Batesonově pojetí nejsou pouhými „trpnými přijímači“ genetických mutací, ale aktivně se na svém vývoji podílejí. Za ilustrativní příklad lze v tomto v případě uvést evoluci koně. Tu bychom neměli nahlížet jako jednostrannou změnu jednoho druhu na travnatých pláních. „Travnaté pláně se zajisté vyvíjely rovnoměrně s evolucí zubů a kopyt koňů a jiných kopytníků. Drn byl vývojovou odpovědí vegetace na evoluci koně. Toto je *kontext*, který se vyvíjí“ (Bateson, 1985, s. 155).

Z těchto pozic Bateson kritizuje Darwinův výběr evoluční jednotky, který přiřazuje ke svému seznamu významných epistemologických omylů. Jednotkou přežití není rozmnožující se jedinec, příbuzenská linie, poddruh či nějaký podobně homogenní soubor jedinců stejného druhu. Musí jí být (alespoň na této úrovni popisu) organismus ve svém prostředí. Tento výběr potvrzuje především Batesonem mnohokrát opakovaný fakt, že organismus, který zničí své prostředí, zničí i sám sebe. S jednotkou přežití vymezenou v Darwinově duchu podle něj skončíme „u situace druh versus ostatní druhy v jeho okolí či versus prostředí, v němž žije. U člověka proti přírodě“ (tamtéž, s. 483-484). Richardu Dawkinsovi by pak Bateson pravděpodobně vzkázal, že to, co přežívá na jeho úrovni popisu, nejsou geny, ale geny v organismu. A že pokud za jednotku přežití budeme

---

⁴⁰ Tyto úvahy vhodně ilustrují kontinuitu Batesonova myšlení. Nelze si nepovšimnout jejich podobnosti s vymezením konceptu schizogeneze. Objasňují též, jak mohl „závody ve zbrojení“ dinosaurů považovat za schizogenní proces.

považovat izolované geny, pak se docela dobře můžeme dostat do situace „geny versus prostředí“ či „geny versus člověk“.

Závěrem lze říci, že vztah mezi geny a prostředím je v Batesonově pojetí evoluce (narozdíl od lamarckismu) zprostředkovaný a vyplývá ze „styčné plochy“ dvou systémů, které se liší v logickém typu – systému gen-v-organismu a systému organismus-v-prostředí. A touto styčnou plochou je právě somatická změna.

4.2.2 Nezbytná jednota

Chybný výběr evoluční jednotky probíraný v předchozí kapitole podle Batesona není jedinou chybou Darwinovy teorie evoluce. Stejně závažné (možná závažnější) je podle něj vyloučení mysli jako explanačního prostředku. Až do Lamarcka vládlo v Evropě přesvědčení, že biologický svět je hierarchií, na jejímž vrcholu stojí svrchovaná Mysl (Duch), tj. Bůh, který vysvětloval vše, co bylo pod ním. Hierarchická řada sestupovala přes anděly, lidi, zvířata až k rostlinám a nerostům. Podle Batesona bylo vše řazeno „podle deduktivního řádu na základě premisy, která je předobrazem druhého termodynamického zákona: ‚dokonalejší‘ nemůže nikdy vzniknout z ‚méně dokonalého‘“ (Bateson, 2006, s. 28). Lamarckův zásadní čin spočíval v tom, že tento sled obrátil vzhůru nohama. Poté se ale mysl stala tím, co muselo být vysvětleno. To se také podle Batesona stalo hlavním Lamarckovým cílem: „Byl o existenci evoluce přesvědčen, a tím také jeho zájem o ni skončil ... Tím, o co se skutečně zajímal, byla *Mysl*“ (Bateson, 1985, s. 450). Ta se v jeho pojetí stává imanentní živým bytostem a může řídit jejich proměnlivost. Zásadní obrat přišel až s Darwinem, který podle Batesona ve své práci *O původu druhů* (1859) předložil epistemologii kulturně přiměřenější období průmyslové revoluce, kdy „technologie zvítězila nad Myslí“ (Bateson, 2006, s. 28).

Svůj úkol pak Bateson vidí v tom, navrátit Mysli její místo v přírodě, její místo v evolučním procesu. Na rozdíl od Lamarcka se nepokouší přidat do evoluce nenáhodný prvek v podobě Mysli, která by celý její průběh směřovala. Snaží se poukázat na fakt, že náhodnost, stochastičnost je typická jak pro proces evoluce, tak pro proces myšlení: „Dnes bych spíše zdůraznil, že v tvořivém myšlení musí být vždy přítomen prvek náhody. Vyhledávací pochod – ten věčný sled pokusů a omylů, jímž se vyznačuje mentální činnost – může dojít k novému pouze po cestách, které se před ním náhodně otevírají; některé z těch vyzkoušených jsou nějak vybrány k čemusi jako „přežití““ (tamtéž, s. 161). Jinými slovy, izomorfie procesů myšlení a biologické evoluce, jejich společná stochastická povaha je pro něj dokladem jejich „nezbytné jednoty“.

Tento způsob uvažování ale není v žádném případě ojedinělý. Například slavný teoretik systémů Ludwig von Bertalanffy při promýšlení důsledků zrodu lidské symbolické aktivity tvrdí, že „vlastní metoda pokusu a omylu byla nahrazena rozumovou, tj. pokusem a omylem v pojmových symbolech. Symbolické procesy nahrazují experimentální činnost, pokus a omyl neprobíhá ve skutečnosti, ale v myšlenkách“ (Bertalanffy, 1972, s. 60-61). Podobně americký antropolog a ekolog Benjamin Orlove předpokládá, že „ve volbě řešení, které je z předložených alternativ považováno za nejvhodnější, můžeme do jisté míry vidět analogii s přírodní selekcí“ (Ortová, 1999, s. 52). V současné době existuje celá oblast zabývající se touto fundamentální analogií – takzvaná evoluční epistemologie, za jejíhož největšího klasika bývá považován proslulý teoretik vědy Karl Raimund Popper.

Karl Popper se domnívá, že vznik druhů, chování organismů i vědecké poznání⁴¹ se řídí základním trojstupňovým schématem – problém, pokusy o řešení, eliminace. O metodě pokusu a omylu říká: „Tento postup se vlastně zdá jediný logicky možný. Je to také postup, jakého užívá nižší organismus a dokonce jednobuněčná améba, když se pokouší řešit nějaký problém ... Vyšší organismy se pokusem a omylem dovedou *naučit*, jak se dá určitý problém řešit ... Úspěšné řešení u zvířete můžeme přirovnat k *očekávání*, a tudíž k *hypotéze* či *teorii*; neboť zvíře nám svým chováním ukazuje, že očekává ... že v podobném případě vyřeší tento problém týmiž pokusnými pohyby. Můžeme říci, že chování zvířat i rostlin ukazuje, že organismy jsou nařízeny na pravidelnosti či zákonitosti. *Očekávají* ve svém okolí pravidelnosti či zákonitosti“ (Popper, 1998, s.15-16).

Vedle demonstrace platnosti metody pokus-omyl je na tomto úryvku zajímavá především pasáž týkající se očekávání – vyšší organismy se mohou (narozdíl od améby) naučit očekávat určité pravidelnosti či zákonitosti. Slovy kapitoly věnované druhotnému učení – osvojují si zvyk fázování sledu událostí, jsou schopny dosáhnout úrovně učení II. A pokračujeme: „Mé *trojstupňové schéma* ... může být pojato též jako schéma darwinovské vývojové teorie ... Změna podmínek prostředí nebo též vnitřní struktury organismu vytváří *problém*“ (tamtéž, s. 17). Mutace pak představují pokusná řešení a selekce je pochopitelně eliminace – vylučování neúspěšných pokusů. V oblasti vědy, která je pro Poppera biologickým fenoménem, snad není třeba toto schéma rozebírat. Jedná se pochopitelně o slavnou koncepci falzifikace.

Batesonovi šlo ale očividně o víc, než o aplikaci principů biologické evoluce na procesy lidského myšlení. Vždyť evoluce a myšlení jsou jen specifickými,

---

⁴¹ Zde se v podstatě jedná o tři Batesonovy stochastické procesy – genetickou změnu, somatickou změnu a myšlení.

třebaže významem nesrovnatelnými, příklady myslí. Jsou součástí živého světa – světa Creatury – v němž všechny jevy, pokud je správně (tj. systémově) chápeme, pokud jsme vnímaví ke spojujícím vzorcům, k podobám, mají atributy myslí. Součástí světa, ve kterém nám analogie, srovnání, může poskytnout nové, hlubší porozumění, odhalit smysl.

4.2.3 Vědomá účelnost

Gregory Batesona lze řadit mezi myslitele, kteří kritizují jednostrannost instrumentálního či účelného myšlení, jež dominuje západnímu myšlení. Jitka Ortová tuto orientaci popsala následovně: „Kritický postoj vůči ‚západní racionalitě‘ se pohybuje přibližně v této linii: racionalismus a pozitivismus ve vědě i ve filozofii, scientismus jako neomezená víra v pokrok související s výsledky pozitivistické vědy, pragmatismus životních stylů nositelů industriálního pokroku. Pro celý tento kritický proud je typické, že přesvědčivě popisuje, co se stalo, avšak podstatně méně přesvědčivý je v odpovědích na otázku, proč byl právě tento jednodimenzionální typ vývoje v takovém měřítku akceptován“ (Ortová, 1999, s. 22). Batesonova odpověď na tuto otázku zní, že současná situace je přímým důsledkem rozvoje lidského vědomí a absence jistých korektivních aktivit, které člověku umožňují překonat jednostrannou účelnost ve prospěch „systémové moudrosti“, tj. uvědomění si, že vědomí je pouze výsekem širšího systému celkové myslí.

Vědomí podle Batesona „vždy musí být, ze zřejmých technických důvodů, omezeno do poměrně malého zlomku mentálního procesu. Pokud má vůbec být užitečné, musí být hospodárné. Nevědomí spojené se zvykem je ekonomii jak myšlení, tak vědomí; a to samé platí o nepřístupnosti procesů vnímání. Vědomý

organismus nepotřebuje (z pragmatických důvodů) vědět, *jak* vnímá, ale jen to, *co* vnímá“ (Bateson, 1985 s. 136). Pokud tedy vědomí poskytuje jen parciální, tj. nutně zkreslený, obrázek skutečnosti, pak je otázkou, na základě jakého principu toto provádí. Podle Batesona je činnost vědomí organizována na základě účelu. „Je to nástroj, který vám umožňuje rychle dostat to, co chcete, nikoli však jednat s největší moudrostí. Není orientováno vzhledem k přežití, ale aby sledovalo nejkratší logickou či příčinnou dráhu k tomu, co chcete získat“ (Bateson, 1990b, s. 26).

Rozdíl mezi „nejkratší příčinnou dráhou“ a přežitím vyplývá z charakteru všech biologických systémů, jejichž homeostaze je zajišťována složitou sítí zpětných vazeb (tj. kruhovými kauzálními okruhy) mezi různými proměnnými, které, pokud nejsou takto kontrolovány, mají tendenci k exponenciálnímu růstu. Pragmatické vědomí ale „přemýšlí“ lineárně: „Žádoucí je stav D; B vede k C a C vede k D, takže D je možno dosáhnout cestou přes stavy B a C ... Vědomý výběr dat neodhaluje celé okruhy, ale pouze jejich výseče, které jsou od zbytku kruhu odděleny působením naší selektivní pozornosti ... když se snažíme dosáhnout změny v určité proměnné, ať již lokalizované v individuálním organismu nebo v okolním prostředí, nebereme přitom v úvahu homeostatickou síť obklopující tuto proměnnou“ (Bateson, 1999c, s. 15).

Rozdíl mezi vědomým chápáním sebe a světa a skutečnou povahou „Já“ tak nezbytně narušuje procesy adaptace. Podle Batesona období od průmyslové revoluce empiricky prokázalo, že pokud organismus či soubor organismů začne vědomě pracovat na vlastním přežití a myslí si, že zvolil správný adaptivní postup, „pak jeho ‚rozvoj‘ skončí zničením přirozeného prostředí. A pokud organismus zničí své prostředí, zničí tak ve skutečnosti sám sebe“ (Bateson, 1985, s. 451).

Odlišnost postindustriální éry vyplývá především z faktu, že v současné době je k uskutečnění vědomých záměrů používáno technologie, jejíž „vyspělost“ je ve srovnání s předchozími obdobími nesrovnatelná. „Vědomá účelnost je nyní obdařena takovou mocí, že může narušit rovnováhu systémů těla, společnosti i biologického světa kolem nás“ (Bateson, 1990b, s. 27).

Existují ale i oblasti života, které čistě vědomé zaměření člověka určitým způsobem korigují a které mu umožňují dosáhnout toho, co Bateson nazývá moudrostí. Jedná se o aktivity zahrnující „celého člověka“, které jej nevydělují z nezbytné jednoty vědomých a nevědomých procesů – umění a kreativní činnost obecně, humanitní vědy, náboženství (podle Batesona jen „jeho nejlepší část“), kontakt se zvířaty a přírodou vůbec, a pochopitelně láska. Jsou to aktivity, které nám umožňují dotknout se jednoty nejen nás samých, ale celého světa, který nás obklopuje. A hlavní atributem takové jednoty je podle Batesona její krása a posvátnost.

5. Závěr

Na závěr bude vhodné podrobněji promyslet některé vzorce, které spojují Batesonovo dílo s koncepcí současné kulturologie.

Pokud je interdisciplinarita kulturologie definována následovně: „Na rozdíl od jednotlivých speciálních věd, které studují kulturu z různých zorných úhlů a v různé rovině abstrakce, kulturologie se pokouší tuto roztržičnost překonat a odhalit vnitřní vztahy, které mezi jednotlivými dimenzemi kultury reálně existují. Vychází přitom z předpokladu, že kulturu je možné zkoumat na třech základních strukturálních úrovních, které by neměly být vzájemně zaměňovány“ (Soukup, 2000, s. 195), pak nejenže je jasné, že tento typ interdisciplinarit lze prakticky ztotožnit s interdisciplinaritou, jejíž základní principy Bateson formuloval při svých úvahách nad novou systémovou vědou, ale je též evidentní, že na koncept tří strukturálních úrovní studia kultury, či tří rovin abstrakce, lze téměř beze změn aplikovat Batesonovo pojetí vztahu systému a prostředí (či kontextu a obsahu), které bylo popsáno v kapitole věnované teorii logických typů.

Schematicky vyjádřeno, můžeme generickou kulturu vnímat jako kontext konkrétních sociokulturních systémů, respektive jako metakontext kultur osobnostních. Konkrétní sociokulturní systémy jsou pak pochopitelně chápány jako specifické kontexty osobnostních kultur.

V této hierarchii lze také spatřit konkrétní manifestaci batesonovského dvojího popisu. Co vlastně provádí vědec studující určitý sociokulturní systém? Pro srozumitelnost uvažme nějakou méně komplexní či preliterární společnost, tedy tradiční předmět studia antropologů. Vědec má před sebou chování, respektive specifické vzorce chování jedinců, příslušníků dané kultury. Pomocí

mnohonásobného srovnávání projevů těchto jedinců dosahuje vyšší úrovně abstrakce. Z individuálních vzorců abstrahuje „spojující vzorec“, či, slovy konfiguracionistů, kulturní konfiguraci. Ze srovnání řady různých kultur (případně vzorců chování subhumánních živočichů) pak dosahuje úrovně nejvyšší – generické kultury.

Z úvah o mnohonásobném srovnávání též vyplývá prospěšnost plurality paradigmat – každé nové paradigma nám může potenciálně otevřít nějaký nový rozměr, odhalit metavztah určitých vztahů či metakontext specifických kontextů. Z „polyparadigmatičnosti“ kulturologie se tak stává její jednoznačná přednost.

Nyní si zrekapitulujme konkrétní body Batesonova díla relevantní pro tři úrovně kulturologického zkoumání.

Ve své koncepci druhotného učení Bateson postuloval mechanismus tvořící jádro procesů enkulturace a socializace, jehož výsledkem je specifický způsob interpretace reality. Hypotéza dvojné vazby pak reprezentuje názorné předvedení významu sdílených komunikačních obsahů mezi jedinci a potvrzuje závažnost procesů druhotného učení jako základní determinanty lidského chování a prožívání s přihlédnutím ke konkrétní patologii.

Na úrovni studia kultury v distributivním smyslu Bateson rozpracoval problematiku sociokulturní antropologie, když převzal a dále rozvedl tradiční antropologické kategorie – funkci a strukturu – a zavedl kategorie nové – eidos, étos a schizmogenezi. Eidos a étos pro něho představovaly určující motivy kulturní standardizace jedinců, jejichž oddělení odpovídá distinkci mezi emocionálními a kognitivními obsahy sdílenými členy daného sociokulturního systému. Svým konceptem schizmogeneze pak překročil vymezenou rovinu výzkumu a předložil

univerzální kulturologickou kategorií, k jejímuž studiu je možné přistoupit na všech probíraných úrovních.

A konečně na úrovni generické kultury se Bateson při promýšlení charakteru lidského způsobu vnímání světa a otázek biologické evoluce dotknul předmětu obou kulturologických disciplín operujících na této úrovni – biokulturologie a filozofie člověka a kultury. Otázky, které si zde Bateson kladl, jsou však především ekologické – zaměřují se na vztahy, přičemž ústřední pozici zde hraje vztah k nejširšímu kontextu lidské existence: přírodnímu prostředí. Nadto se Bateson nezřídka vyjadřoval k problémům, jež charakterizují soudobou ekologickou krizi.

Jak jsme však měli možnost zaznamenat, Gregory Bateson svými úvahami překročil rámec definovaný předmětem kulturologického zájmu. Především v poslední dekádě svého života se pokoušel nastínit obrysy komplexní vědy, která by postihla všechny oblasti života na této planetě. Není vyloučeno, že v jeho díle je tak obsažen základ pro překlenutí propasti mezi dvěma kulturami Charlese Snowa a že hlavním důvodem přehlížení Batesonových idejí je jejich nadčasovost. Vždyť i kniha *Naven* byla zhodnocena až po více než dvaceti letech od svého prvního vydání. Pravděpodobně ne náhodou se Batesonovy práce po delší odmlce začaly opět vydávat po roce 2000, tedy dvacet let po smrti jejich autora. A je jen potěšující, že podobný trend můžeme sledovat i u nás – po *Mysli a přírodě* se připravuje překlad asi nejvlivnější Batesonovy práce *Steps to an Ecology of Mind* (1972).

6. Summary

The thesis is an attempt to relate the work of Gregory Bateson to the concept of culturology as it is being developed at the Department of Cultural Studies at the Faculty of Philosophy and Arts at Charles University in Prague. It consists of three relatively independent parts each of them dealing with particular science with which Bateson was concerned – anthropology, psychology and ecology.

In the first part, notions of function, cultural structure, ethos, eidos and schismogenesis are discussed. It is asserted that Bateson's anthropological work represents integration of British functionalism and American configurationism and that the concept of cultural structure anticipates French structuralism.

The second part is concerned with Bateson's concepts developed during the forties and fifties which related mostly to psychological topics, especially his best known double bind theory. It also treats Russell's type theory that plays a central role in most of Bateson's works.

And finally, the ecological part deals with Bateson's epistemology and evolutionary theory. In addition to his major epistemological notions – “a difference which makes a difference” and the fundamental distinction of Pleroma versus Creatura, which he borrowed from famous Swiss psychologist Carl Gustav Jung – his picture of new interdisciplinary science and his conviction of necessary unity of mind and nature are discussed.

7. Informační zdroje

7.1 Literatura

- Bateson, G.: Naven, Stanford, Stanford University Press 1958
- Bateson, G.: Mind and Nature: A Necessary Unity, London, Fontana Paperbacks 1980
- Bateson, G.: Steps to an Ecology of Mind, New York, Ballantine Books 1985
- Bateson, G.: Forma, hmota, rozdíl, Kontext, r. 6, 1990a, č. 3, s. 11-19
- Bateson, G.: Vědomý záměr versus příroda, Kontext, r. 6, 1990b, č. 1, s. 19-31
- Bateson, G.: Vliv vědomého záměru na adaptaci člověka, Kontext, r. 6, 1990c, č. 2, s. 13-16
- Bateson, G. - Bateson, M. C.: Angels Fear: Towards an Epistemology of the Sacred, Cresskill, N.J., Hampton Press 2004
- Bateson, G.: Mysl a příroda: nezbytná jednota, Praha, Malvern 2006
- Benedictová, R.: Kulturní vzorce, Praha, Argo 1999
- Bertalanffy, L. v.: Člověk-robot a myšlení, Praha, Nakladatelství Svoboda 1972
- Borecký, V.: Imaginace a kultura, Praha, Nakladatelství Karolinum 1996
- Budil, I. T.: Mýtus, jazyk a kulturní antropologie, Praha, Triton 2003
- Capra, F.: Bod obratu, Praha, DharmaGaia a Maťa 2002
- Dell, P.: Jak rozumět Batesonovi a Maturanovi: k biologickému základu sociálních věd, Kontext, r. 3, 1987, č. 4, s. 23-56
- Evans-Pritchard, E. E.: Sociální antropologie, in: Wolf, J.: Kulturní a sociální antropologie, Praha, Nakladatelství Svoboda 1971, s. 216-224
- Geertz, C.: Interpretace kultur, Praha, Sociologické nakladatelství 2000
- Gould, S. J.: Pandin palec, Praha, Mladá fronta 1988

- Hartl, P.: Psychologický slovník, Praha, Jiří Budka 1993
- Hoffmanová, L.: Od moci a kontroly k rodinné systémové terapii „druhého řádu“, Kontext, r. 3, 1987, č. 1, s. 5-35
- Jacobiová, J.: Psychologie C. G. Junga, Praha, Psychoanalytické nakladatelství 1992
- Jaffé, A.: Vzpomínky, dětství, sny C. G. Junga, Brno, Atlantis 1998
- Jonesová, E.: Terapie rodinných systémů, Hradec Králové, Konfrontace 1996
- Jung, C. G.: Septem Sermones ad Mortuos, in: Jaffé, A.: Vzpomínky, dětství, sny C. G. Junga, Brno, Atlantis 1998, s. 353-364
- Kratochvíl, S.: Základy psychoterapie, Praha, Portál 1997
- Ludewig, K.: Systemická terapie: Základy klinické teorie a praxe, Praha, Pallata 1994
- Madanesová, C.: Postupy ve strategické rodinné terapii, in: Zeig, J. K.: Umění psychoterapie, Praha, Portál 2005, s. 111-123
- Malinowski, B.: Funkcionální analýza kultury, in: Wolf, J.: Kulturní a sociální antropologie, Praha, Nakladatelství Svoboda 1971, s. 190-196
- Mead, M.: Sex and Temperament, New York, Morrow Quill Paperbacks 1963
- Murphy, R. F.: Úvod do sociální a kulturní antropologie, Praha, Sociologické nakladatelství 2001
- Neubauer, Z.: Biologická kosmologie Gregory Batesona (I), Kontext, r. 8, 1992a, č. 1, s. 31-51
- Neubauer, Z.: Biologická kosmologie Gregory Batesona (IV), Kontext, r. 8, 1992b, č. 4, s. 49-55
- Neubauer, Z.: Biomoc, Praha, Malvern 2002

- Neubauer, Z.: Batesonovo zjevení, in: Bateson, G.: Mysl a příroda: nezbytná jednotu, Praha, Malvern 2006, s. 5-12
- Ortová, J.: Kapitoly z kulturní ekologie, Praha, Nakladatelství Karolinum 1999
- Popper, K. R.: Život je řešení problémů: O poznání, dějinách a politice, Praha, Mladá fronta 1998
- Reifová, I. (ed.): Slovník mediální komunikace, Praha, Portál 2004
- Russell, B.: Logika, jazyk a věda, Praha, Nakladatelství Svoboda 1967
- Russell, B.: Zkoumání o smyslu a pravdivosti, Praha, Academia 1975
- Schlippe, A. v. - Schweitzer, J.: Systemická terapie a poradenství, Brno, Cesta 2001
- Simon, F. B. - Stierlin, H.: Slovník rodinné terapie, Hradec Králové, Konfrontace 1995
- Soukup, V.: Přehled antropologických teorií kultury, Praha, Portál 2000
- Soukup, V.: Dějiny antropologie, Praha, Nakladatelství Karolinum 2004
- Vybíral, Z.: Psychologie lidské komunikace, Praha, Portál 2000
- Watzlawick, P.: Jak skutečná je skutečnost?, Hradec Králové, Konfrontace 1998
- Watzlawick, P. - Bevaľesová, J. B. - Jackson, D. D.: Pragmatika lidské komunikace, Hradec Králové, Konfrontace 1999
- Wiener, N.: Kybernetika a společnost, Praha, Nakladatelství ČSAV 1963
- Wiener, N.: Můj život, Praha, Mladá fronta 1970
- Wolf, J.: Kulturní a sociální antropologie, Praha, Nakladatelství Svoboda 1971

7.2 Elektronické zdroje

Brockman, J. - Bateson, G.: Gregory Bateson – The Centennial: 1904 – 2004, Edge Foundation 2004, dostupné z:

http://www.edge.org/3rd_culture/bateson04/bateson04_index.html

Mill, J. S.: A System of Logic, London, Longman, Green, and Co. 1925,

dostupné z: <http://www.la.utexas.edu/research/poltheory/mill/sol/>

Rappaport, R. - Levy, R. I.: Obituary of Gregory Bateson, American

Anthropologist, r. 84, 1982, č. 2, dostupné z:

<http://www.interculturalstudies.org/Bateson/biography.html>